

Kijk op multifunctionele landbouw

Verkenning van de impact

WAGENINGEN **UR**

For quality of life

Kijk op multifunctionele landbouw

Verkenning van de impact

Esther Veen

Jan-Hendrik Kamstra

Herman Schoorlemmer

Aïde Roest

PPO-publicatienummer 393

LEI-rapport 2010-065

September 2010

Projectcode PPO 3250171810

Projectcode LEI 2275000085

Praktijkonderzoek Plant & Omgeving, onderdeel van Wageningen UR,
Lelystad

Kijk op multifunctionele landbouw; Verkenning van de impact

Veen, E., J.H. Kamstra, H. Schoorlemmer en A. Roest

PPO-publicatienummer 393, LEI-rapport 2010-065

ISBN/EAN: 978-90-8615-449-4

Prijs € 15,25 (inclusief 6% btw)

57 p., fig., tab., bijl.

Dit onderzoek is een vervolg op de omzet- en impactmeting van 2007. In het huidige onderzoek wordt de impact van multifunctionele agrarische bedrijven (met betrekking tot de sectoren zorglandbouw, agrarische kinderopvang, boerderijverkoop, agrarisch natuurbeheer, recreatie en toerisme, en boerderij-educatie) gemeten voor 2009. Voor deze meting is gebruik gemaakt van een literatuurstudie op het gebied van de verschillende effecten van de multifunctionele landbouw en hebben 125 respondenten een enquête ingevuld. Dit rapport vormt samen met *Omzet en omvang, Ontwikkelingen per provincie* en de brochure *Omzet en impact 2007-2009* een geheel waarin een totaaloverzicht van de resultaten en ontwikkeling van de multifunctionele landbouw over 2009 wordt gegeven.

This study is a continuation of the turnover and impact measurement of 2007. The present study examines the impact of multifunctional farms (in the sectors care farming, agricultural childcare, farm sales, agricultural nature management, recreation and tourism, and farm-based education) for the year 2009. This study used a literature study on the various effects of multifunctional agriculture and a survey filled in by 125 respondents. Together with *Turnover and area, Developments per province* and the brochure *Turnover and impact 2007-2009*, this report is part of a total overview of the results and developments in multifunctional agriculture in the course of 2009.

Dit onderzoek is uitgevoerd in opdracht van de Taskforce Multifunctionele Landbouw.

Foto: Taskforce Multifunctionele Landbouw

Bestellingen

LEI: 070-3358330, publicatie.lei@wur.nl

PPO: 0320-291111, info.ppo@wur.nl

© 2010 Wageningen, Stichting Dienstlandbouwkundig Onderzoek (DLO)

Alle intellectuele eigendomsrechten en auteursrechten op de inhoud van dit document behoren uitsluitend toe aan de Stichting Dienstlandbouwkundig Onderzoek (DLO). Elke openbaarmaking, reproductie, verspreiding en/of ongeoorloofd gebruik van de informatie beschreven in dit document is niet toegestaan zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van DLO.

Voor nadere informatie gelieve contact op te nemen met: DLO in het bijzonder onderzoeksinstituut Praktijkonderzoek Plant & Omgeving, Business Unit PPO-AGV.

DLO is niet aansprakelijk voor eventuele schadelijke gevolgen die kunnen ontstaan bij gebruik van gegevens uit deze uitgave.

Inhoud

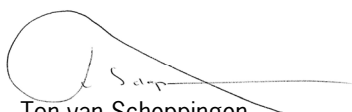
	Woord vooraf	6
	Samenvatting	8
	Summary	10
1	Inleiding	12
	1.1 Afbakening en definities	12
	1.2 Methoden	14
2	Impact	17
	2.1 Fysieke omgeving	17
	2.2 Arbeidsrelaties	23
	2.3 Regionale economische effecten	30
	2.4 Leefbaarheid	35
3	Conclusies	45
	Literatuur	47
	Bijlage	
	1 Enquête	51

Woord vooraf

De multifunctionele landbouw is volop in ontwikkeling. Het biedt naast een bedrijfsstrategie voor agrariërs ook een antwoord op de vraag van de consument naar rust, ruimte, zorg en lekker eten. Op deze wijze worden landbouw en platteland versterkt en ontstaat er een verbeterde relatie tussen boeren en burgers. Voor het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit waren dit belangrijke redenen om de multifunctionele landbouw te stimuleren door de oprichting van de Taskforce Multifunctionele Landbouw. Deze Taskforce is ingesteld door LNV-minister Gerda Verburg met als doel om de belemmeringen in kaart te brengen, de kansen te stimuleren en een verdubbeling van de economische waarde te realiseren in de vier jaar (2008-2011) dat de Taskforce actief is.

Om de ontwikkelingen en het realiseren van de doelstellingen te meten is in eerste instantie een nulmeting nodig. Deze is in 2007 uitgevoerd. Daarbij is ook de impact van de multifunctionele landbouw op de ondernemer en zijn omgeving gemeten. In vervolg op deze nulmeting is voor het jaar 2009 een tweede omzet- en impactmeting uitgevoerd. Dit onderzoek is uitgevoerd door Wageningen UR, als samenwerking tussen het LEI en PPO. De resultaten van deze meting zijn weergegeven in een vierluik van documenten, met als gezamenlijke titel *Kijk op multifunctionele landbouw*. Dit rapport over de impact van de multifunctionele landbouw is onderdeel van dit vierluik en uitgevoerd door PPO. De andere publicaties zijn: *Omzet en omvang*, *Ontwikkelingen per provincie* en de brochure *Omzet en impact 2007-2009*.

Het volledige onderzoek *Kijk op multifunctionele landbouw* is uitgevoerd door Wageningen UR, onder leiding van Aïde Roest. Het projectteam bestond uit Katrin Oltmer, Jakob Jager, Gabe Venema, Martien Voskuilen, Arnoud Schouten, Esther Veen, Herman Schoorlemmer, Vivian Hendriks-Goossens en Jan-Hendrik Kamstra. Daarnaast zijn veel experts en ondernemers betrokken geweest bij het onderzoek. Ten slotte gaat dank uit naar de opdrachtgevers vanuit de Taskforce Multifunctionele Landbouw, Arjan Monteny en Maarten Fischer, en vanuit het ministerie van LNV, Anneke Sellis, voor hun ondersteunende inbreng.

Ton van Scheppingen
Business Unit Manager PPO-AGV

Roel Cazemier
Voorzitter
Stuurgroep Multifunctionele Landbouw

Samenvatting

Aanleiding

Het ministerie van Landbouw, Natuurbeheer en Voedselkwaliteit (LNV) heeft de Taskforce Multifunctionele landbouw (Taskforce) opgericht om de multifunctionele landbouw te stimuleren. De Taskforce richt zich op de volgende zes sectoren: zorg, kinderopvang, boerderijverkoop, agrarisch natuurbeheer, recreatie en toerisme, en educatie. De Taskforce heeft als doelstelling onder andere om de economische waarde van de multifunctionele landbouw te verdubbelen in de vierjarige periode 2008-2011. Naast deze omzetdoelstelling speelt bij beleidsmakers, onderzoekers en ondernemers het idee dat de multifunctionele landbouwactiviteiten ook invloed - impact - hebben op andere niveaus. Een impact die verder reikt dan het individuele bedrijf. Echter, impact is lastig te bepalen en behoeft een goede definitie.

Afbakening, definities en methoden

Impact is in dit onderzoek gedefinieerd als: 'De bijdrage van de multifunctionele landbouw aan de fysieke omgeving, arbeidsrelaties, de regionale economie en de leefbaarheid van Nederlandse plattelandsgebieden.' Er is gekeken naar verschillende niveaus van impact: het bedrijf, de regio, het nationale niveau of de ondernemer zelf. De nadruk ligt hierbij op het regionale niveau. Met betrekking tot economische impact wordt alleen het regionale niveau meegenomen. De effecten op directe gebruikers van de multifunctionele landbouw, zoals consumenten van zorg of recreanten, blijven in dit rapport buiten beschouwing. Om de impact in kaart te kunnen brengen is een literatuurstudie uitgevoerd en zijn enquêtes afgenomen bij multifunctionele ondernemers.

Resultaten

Het landschap vormt een belangrijke hulpbron voor de multifunctionele ondernemer. Veel multifunctionele ondernemers houden zich dan ook bezig met natuurbeheer en vinden dit vanzelfsprekend. De zichtbare impact van de multifunctionele landbouw op het landschap is beperkt maar het multifunctionele landschap heeft een verhoogde belevingswaarde voor de burger. Daarnaast maken multifunctionele bedrijven vaak gebruik van reeds bestaande gebouwen. De effecten van directe verkoop op transportkilometers zijn nog onduidelijk.

Vrijwel alle multifunctionele ondernemers ervaren meer arbeidsplezier dan voorheen door de afwisseling in het werk en de waardering van bezoekers. Multifunctionele landbouw biedt mogelijkheden voor vrouwen; zij zijn vaak betrokken bij zowel het starten van als het runnen van de multifunctionele tak en dragen vaker de volledige verantwoordelijkheid dan mannen. Daarnaast geven de respondenten aan dat het multifunctionele bedrijf aantrekkelijker is voor opvolging.

De effecten van multifunctionele landbouw op werkgelegenheid zijn niet duidelijk. Ook ontbreken generieke cijfers die nodig zijn om iets te kunnen concluderen over het multiplier effect van de multifunctionele landbouw. Het maatschappelijk rendement van zorgboerderijen lijkt veelbelovend voor de maatschappij. Overigens geven slechts weinig respondenten aan geen enkele producten of diensten lokaal in te kopen en kan een grote multifunctionele bedrijvigheid in een gebied leiden tot meer bezoekers.

Veel multifunctionele bedrijven ontvangen regelmatig burgers, wat kan leiden tot verbindingen tussen boer en burger en vermaatschappelijking van de sector. Multifunctionele bedrijven werken ook veel samen met andere partijen in de regio, en maken veel gebruik van vrijwilligers. Doordat het aantal services en het lokale voorzieningenniveau toeneemt en de regionale economie wordt versterkt, kan de komst van de multifunctionele landbouw bijdragen aan een vitaler platteland. Veel respondenten zijn van mening dat zij unieke producten en diensten aanbieden in de regio. Opvallend is dat de respondenten nauwelijks klachten uit de buurt krijgen.

Concluderend kan gesteld worden dat de multifunctionele landbouw een positieve bijdrage levert aan regionale ontwikkelingen. De impact van de multifunctionele landbouw is daarom groter dan alleen de extra gegenereerde omzet op de individuele bedrijven.

Summary

Study on multifunctional agriculture: Investigating the impact

Motivation

In order to stimulate multifunctional agriculture, the Dutch Ministry of Agriculture, Nature and Food Quality (LNV) set up the Multifunctional Agriculture Taskforce, known simply as the Taskforce. The Taskforce focuses on the following six sectors: care farming, childcare, farm sales, agricultural nature management, recreation and tourism, and education. One of the goals of the Taskforce is to double the economic value of multifunctional agriculture over the four-year period 2008-2011. In addition to this goal relating to turnover, policymakers, researchers, and farmers are coming to realise that multifunctional agriculture also has an influence and an impact on other levels. This impact extends further than the individual farm. However, it is difficult to determine the impact, and a good definition is needed.

Delineation, definitions and methods

For the purposes of this study, impact is defined as: 'The contribution which multifunctional agriculture makes to the physical surroundings, work relationships, the regional economy, and the quality of life in Dutch rural areas.' The impact has been examined at different levels: the farm, the region, nationwide, and the farmer himself or herself. The emphasis was placed on the regional level. In terms of the economic impact, only the regional level was examined. The effects on direct users of multifunctional agriculture, such as care or recreation consumers, are not examined in this report. In order to gain a clear picture of the impact, a literature study was carried out and a survey was held under multifunctional farmers.

Results

The landscape is an important source of help for the multifunctional farmer. For this reason, many multifunctional farmers are also involved in nature management and find it self-evident that they should do so. The visible impact of multifunctional agriculture on the landscape is limited, but the multifunctional landscape has a much higher value in terms of how it is experienced by the

general public. In addition, multifunctional farms often make use of existing buildings. The effects of direct sales on transport kilometres are as yet unclear.

Nearly all multifunctional farmers experience greater job satisfaction than before starting multifunctional activities, as a result of the more varied tasks and the appreciation from visitors. Multifunctional agriculture also offers opportunities for women, in that they are often involved in both starting and running the multifunctional activity, and they are more often fully responsible for it than men are. Respondents also indicated that the multifunctional farm is more attractive to successors.

The effects of multifunctional agriculture on work opportunities are unclear. There is also a lack of generic figures, necessary in order to draw conclusions about the multiplier effect of multifunctional agriculture. The social returns of care farms appear to be highly promising for society at large. In addition, hardly any respondents indicated that they made no local purchases of products and services, and large-scale multifunctional activities in a particular area can draw more visitors.

Many multifunctional farms are regularly visited by the general public, which can lead to connections between farmers and the public and the sector's integration into the society. Multifunctional farms also often cooperate with other regional parties and draw actively on volunteers. Because the development of multifunctional agriculture results in an increase in the number and quality of local services and a strengthening of the regional economy, multifunctional agriculture contributes to the vitality of the countryside. Many respondents are of the opinion that they are offering unique products and services to their region. Noteworthy is the fact that the respondents receive almost no complaints from their surrounding area.

It can be concluded that multifunctional agriculture makes a positive contribution to regional development. The impact of multifunctional agriculture is therefore greater than merely the extra turnover generated by the individual farms.

1 Inleiding

De Taskforce Multifunctionele Landbouw is in 2007 opgericht door minister Gerda Verburg met als opdracht om de economische waarde van de sector te verdubbelen en de sector te professionaliseren in de periode 2007-2011. De Taskforce verstaat onder multifunctionele landbouw de sectoren: zorglandbouw, agrarische kinderopvang, boerderijverkoop, agrarisch natuurbeheer, recreatie & toerisme, en boerderijeducatie. De Taskforce heeft gevraagd de voortgang in het bereiken van haar doelstellingen te monitoren en te meten. In dit project wordt onder andere onderzocht in hoeverre de omzet tussen 2007 en 2009 is toegenomen. Op deze manier krijgt de overheid inzicht in wat de investering in de multifunctionele landbouw daadwerkelijk oplevert en in hoeverre de gestelde doelstelling binnen bereik is.

Bij beleidsmakers, onderzoekers en ondernemers speelt echter het idee dat multifunctionele landbouw naast de omzet ook andere effecten heeft voor het platteland. De algemene gedachte is dat de multifunctionele landbouw een maatschappelijke meerwaarde heeft (Oostindie et al., 2009).

Deze maatschappelijke meerwaarde, en waar deze tot uiting komt, is lastig te duiden. Beschikbare kennis is gefragmenteerd en empirische gegevens ontbreken grotendeels (Oostindie et al., 2009). Dit onderzoek is een verkenning van de meerwaarde van de multifunctionele landbouw. Een verkenning is nodig om zicht te krijgen op de impact van de multifunctionele landbouw. Hiermee wordt ook gekeken of de investering van het ministerie van LNV in de multifunctionele landbouw de doelstelling van de omzetverdubbeling behaalt.

1.1 Afbakening en definities

Voordat we inzoomen op het begrip impact, is het belangrijk multifunctionele landbouw te definiëren. We houden in dit onderzoek de definitie van de Taskforce Multifunctionele Landbouw aan. Op haar website schrijft de Taskforce:

'Tot de multifunctionele landbouw behoren agrarische bedrijven die naast hun veehouderij-, akkerbouw- of tuinbouwbedrijf andere activiteiten uitoefenen, gekoppeld aan het primaire landbouwbedrijf. Deze activiteiten zijn zorglandbouw, recreatie, agrarische kinderopvang, boerderijeducatie,

agrarisch natuur- en landschapsbeheer en/of de productie en verkoop van streekproducten.'

Binnen dit onderzoek beperken we ons dus ook tot deze zes categorieën nevenactiviteiten.

Oostindie et al. (2009) concluderen in hun brochure 'Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw' dat het begrip meerwaarde lastig is: meerwaarde ten opzichte van wat? Ten opzichte van de gangbare - niet multifunctionele - landbouw? Ten opzichte van geen landbouw? Of ten opzichte van bijvoorbeeld reguliere zorg (in het geval van een zorgboerderij¹)? En welk punt in de tijd is het referentiepunt?

Oostindie et al. (2009) stellen daarom voor de term 'betekenis' te gebruiken in plaats van meerwaarde. Het woord betekenis vraagt niet per se om een vergelijking en is bovendien een neutrale term, in die zin dat het geen waardeoordeel bevat. In dit onderzoek gebruiken we een vergelijkbare term; 'impact'. Impact is net als betekenis een neutrale term, maar drukt duidelijker uit dat het gaat om het meten van een *bijdrage* ('iets extra's'). Waaraan de multifunctionele landbouw precies bijdraagt is echter moeilijk onder één noemer te vangen. 'De maatschappij' is een erg breed begrip en geeft geen duidelijke richting aan. Bovendien bestaat de maatschappij uit verschillende onderdelen waaraan de multifunctionele landbouw niet allemaal kan bijdragen. Ook in de literatuur is geen eenduidig antwoord te vinden op deze vraag. Wel is het mogelijk een aantal thema's vast te stellen waarvan - aan de hand van eerder onderzoek - verwacht mag worden dat de multifunctionele landbouw er impact op heeft. Deze thema's worden in de rest van dit document dan ook als leidraad gebruikt.

Deze thema's zijn:

- de fysieke omgeving;
- arbeidsrelaties;
- regionale economie;
- leefbaarheid.

¹ 'Bij [multifunctionele landbouw] is telkens de vraag of de combinatie van landbouw met een andere activiteit meer waarde heeft dan de optelsom van de waarde van twee gespecialiseerd uitgevoerde activiteiten. Die meerwaarde moet er niet alleen zijn vanuit de landbouw, maar zeker ook bezien vanuit de andere activiteiten (zorg, natuurbeheer, enzovoort).' (Oostindie et al., 2009, pagina 21).

De definitie van impact zoals die in dit onderzoek wordt gehanteerd is dan:

'De bijdrage van de multifunctionele landbouw aan de fysieke omgeving, arbeidsrelaties, de regionale economie en de leefbaarheid van Nederlandse plattelandsgebieden.'

Bovenstaande thema's bevinden zich op verschillende niveaus: het bedrijf, de regio, het nationale niveau of de ondernemer zelf. De multifunctionele landbouw heeft immers ook impact op verschillende niveaus. Deze niveaus worden hier door elkaar besproken, omdat ze allemaal op een eigen manier belangrijk zijn. De nadruk ligt waar mogelijk op het regionale niveau, omdat verwacht mag worden dat de meeste impact zich op het regionale niveau voordoet. Een andere afbakening betreft de economische impact. Multifunctionele landbouw is belangrijk voor de omzet van een bedrijf, maar omdat dit onderwerp is van het project '1-meting omzet multifunctionele landbouw' (Roest et al., 2010), blijft deze hier buiten beschouwing. Wat economie betreft kijken we daarom alleen naar het regionale aspect.

De multifunctionele landbouw heeft ook effecten op de directe gebruikers van de multifunctionele activiteiten, zoals zorgvragers, schoolgaande kinderen of recreanten. Zij krijgen bijvoorbeeld passender zorg of leren nieuwe vaardigheden. Deze effecten zijn echter een direct effect voor de gebruiker en individueel van aard. Ze zijn daarom buiten beschouwing gelaten.¹ Voor de omgeving van zorgvragers is het evident dat er voor hen een positief effect resulteert.

1.2 Methoden

1.2.1 Literatuuronderzoek

In dit onderzoek is gebruik gemaakt van eerdere studies waarin is geprobeerd de impact van de multifunctionele landbouw te duiden. De studies zijn gebruikt om te bepalen op welke thema's de multifunctionele landbouw potentieel impact heeft. Deze studies zijn:

¹ Er is op een aantal van deze terreinen wel onderzoek naar directe effecten beschikbaar, bijvoorbeeld naar effecten van de zorglandbouw op individuele zorgvragers (zie bijvoorbeeld Hassink et al., 2007 en Elings, 2004) of het effect van boerderijeducatie op schoolgaande kinderen (zie Hassink et al., 2009).

- 'MAatschappelijke Effect Rapportage verbrede landbouw (MAER): Verantwoording' (Buck et al., 2009);
- 'Goed Geboerd? Een regionaal-economische analyse van multifunctionele landbouw' (Heringa et al., 2009);
- 'Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw. Rapportage fase 1: stand van zaken' (Oostindie et al., 2009);
- 'Naar een nieuw instrument voor gebiedscertificering voor bedrijven' (Vijn et al., 2010).

Daarnaast zijn deze studies gebruikt om inzicht te krijgen in de grootte en de wijze van impact van de multifunctionele landbouw. Afgezien van bovengenoemde publicaties is vanzelfsprekend ook verdere literatuurstudie gedaan op het gebied van de herkende thema's.

1.2.2 Enquête

Onder 850 multifunctionele ondernemers is in de maand maart (2010) een enquête uitgevoerd middels een vragenlijst per mail (zie bijlage 1). Om ondernemers te bewegen deze vragenlijst in te vullen werd als dank een publicatie naar keuze verstuurd. De vragenlijst kon online worden ingevuld. Na anderhalve week is een herinneringsmail verstuurd. De respondenten hadden ongeveer een maand de tijd om de vragenlijst in te vullen. In totaal hebben 135 ondernemers de vragenlijst ingevuld (respons van ruim 15%). De antwoorden van 10 ondernemers zijn verwijderd omdat de ondernemers niet aan de voorwaarden voor dit onderzoek voldeden. De resultaten zijn daarom gebaseerd op de antwoorden van 125 ondernemers. Wanneer respondenten de categorie 'anders' hebben ingevuld, is door de onderzoekers bekeken of hun antwoord binnen één van de beschikbare categorieën zou passen. Wanneer dat het geval was, zijn die antwoorden in de desbetreffende categorieën meegeteld.¹

De geënquêteerde ondernemers zijn allen met hun bedrijf aanwezig op internet. Het lijkt aannemelijk dat deze ondernemers hun multifunctionele tak gemiddeld enigszins professioneler hebben vorm gegeven dan de groep ondernemers die deze tak niet via internet hebben ontsloten. De verwachting is ook dat de ondernemers met alleen natuurbeheer relatief zijn ondervertegenwoordigd, terwijl deze groep wel als omvangrijk naar voren komt in de Landbouwtelling. Dit heeft mogelijk enig effect op de representativiteit van de antwoorden.

¹ Bijvoorbeeld, bij de vraag welke multifunctionele takken er op het bedrijf aanwezig zijn is het antwoord 'horeca' bij de categorie recreatie meegeteld.

Na afsluiting van de enquête zijn 30 ondernemers gebeld met enige aanvullende vragen (op de onderwerpen vrijwilligers, samenwerkingsverbanden, financierende en meebeslissende burgers). Deze 30 ondernemers zijn geselecteerd op het feit dat zij aangegeven hadden nogmaals benaderd te mogen worden naar aanleiding van de online-enquête, en het feit dat zij gebruik maken van vrijwilligers.¹ Vragen op de overige thema's werden gesteld indien relevant.

De 125 respondenten hebben de volgende kenmerken: 79 respondenten verzorgen recreatieactiviteiten, 74 verkopen producten aan huis of maken streekproducten, 60 doen aan natuurbeheer en nog eens 60 aan educatie, 41 respondenten hebben een zorgboerderij en 7 doen aan kinderopvang, 31 respondenten zijn Skal-gecertificeerd en produceren dus biologisch.

In 2009 kwamen de brochure *Kijk op multifunctionele landbouw: omzet en impact* (Schoorlemmer et al., 2009) en het achtergronddocument *Kijk op multifunctionele landbouw: omzet en impact: achtergronddocument* (Roest et al., 2009) uit, waarin de omzet en impact van de multifunctionele landbouw werden geschat voor 2007. In dat onderzoek is ook een enquête onder ondernemers uitgevoerd, waarbij voor een deel dezelfde ondernemers een enquête hebben ontvangen. In hoeverre dezelfde ondernemers een enquête hebben ingevuld, valt wegens privacyredenen niet te achterhalen. In dit onderzoek wordt geen vergelijking gemaakt met de gegevens uit deze eerdere enquête.

2 Impact

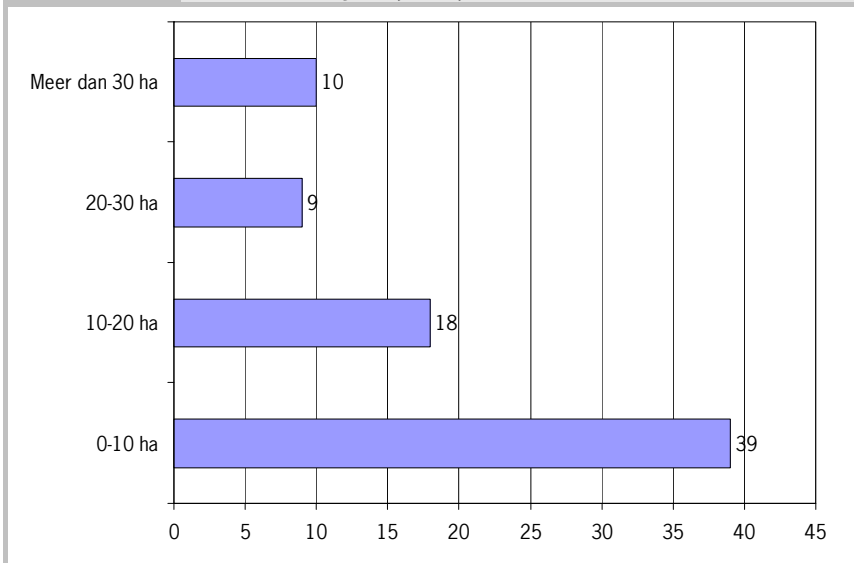
In deze impactmeting wordt gekeken naar effecten op verschillende thema's; de fysieke omgeving, arbeidsrelaties, de regionale economie en leefbaarheid. De impact is bepaald aan de hand van een literatuurstudie en de enquête bij multifunctionele ondernemers. Deze thema's worden in dit hoofdstuk besproken. Onder elk thema valt een aantal subthema's die apart aan de orde komen. De resultaten van de literatuurstudie en van de vragenlijst worden gezamenlijk per onderwerp besproken.

2.1 Fysieke omgeving

2.1.1 Natuurbeheer heeft meerwaarde voor andere multifunctionele takken

Op multifunctionele bedrijven is meer aandacht voor natuur en landschap (Klieverik et al., 2009). Een groot aantal respondenten van de onlinevragenlijst (60 tot 76 respondenten, 48% en 61%) houdt zich bezig met agrarisch natuurbeheer. Uit de enquête komt dus naar voren dat ten minste 39% van de multifunctionele bedrijven zich niet met natuurbeheer bezighoudt. De respondenten is ook gevraagd op hoeveel hectaren zij aan natuurbeheer doen. Zie voor de antwoorden op deze vraag figuur 2.1 (de categorie 'niet van toepassing' is uit de resultaten verwijderd).¹

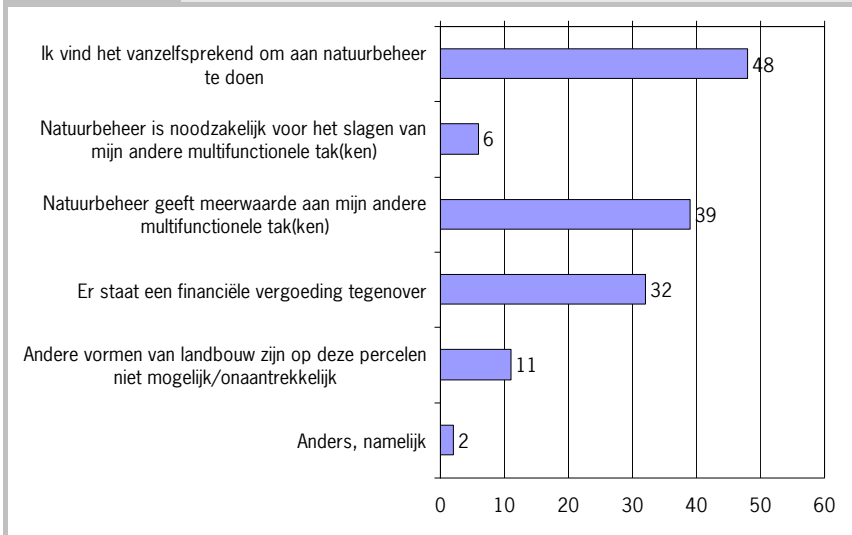
¹ Opvallend is dat meer respondenten deze vraag hebben ingevuld dan het aantal respondenten dat in een eerdere vraag aangaf aan natuurbeheer te doen (76 respondenten in plaats van 60). De kans is daarom groot dat een aantal (16) respondenten die hier de categorie 0 tot 10 heeft ingevuld, geen hectaren in natuurbeheer heeft.

Figuur 2.1**Aantal hectaren natuurbeheer op multifunctionele
landbouwbedrijven (n=76)**

Het landschap is een belangrijke hulpbron voor multifunctionele ondernemers. Het is voor een ondernemer belangrijk het landschap goed te onderhouden, omdat dit een deel is van de beleving en het product dat hij verkoopt (De Buck, in voorbereiding). Ook Cornelissen en Migchels (2009) geven aan dat renderende recreatieve verbredingsactiviteiten een stimulans kunnen vormen voor private investeringen in het behouden en ontwikkelen van de kwaliteiten van een gebied (zie ook 2.3.3). Deze bevinding wordt door de antwoorden van de vragenlijst ondersteund; respondenten is gevraagd wat hun motief is om aan natuurbeheer te doen. Deze vraag is door 74 respondenten¹ beantwoord, de antwoorden worden weergegeven in figuur 2.2. De figuur laat zien dat het voor veel ondernemers vanzelfsprekend is om aan natuurbeheer te doen, en dat natuurbeheer een meerwaarde geeft aan de andere multifunctionele takken.

¹ Zie ook noot op pagina 17; deze vraag is door meer respondenten beantwoord dan het aantal ondernemers dat aangaf aan natuurbeheer te doen (74 in plaats van 60). Mogelijk hebben zij deze vraag hypothetisch beantwoord of interpreteren zij natuurbeheer in deze vraag breder dan in de vorige vraag. Er waren meerdere antwoorden mogelijk.

Figuur 2.2 Motieven om aan natuurbeheer te doen (n=74)

De conclusie die hier kan worden getrokken is dat de multifunctionele landbouw het toepassen van agrarisch natuurbeheer bevordert, omdat natuurbeheer een extra verkoopargument betekent voor de overige multifunctionele takken en door veel multifunctionele ondernemers als een vanzelfsprekendheid wordt gezien. Op deze manier levert de multifunctionele landbouw bouwstenen voor het vergroten van de natuurwaarden in Nederland.

2.1.2 Multifunctionele landbouw in het landschap

De multifunctionele landbouw heeft niet alleen gevolgen voor natuurwaarden maar ook voor het landschap en de manier waarop het wordt beleefd door haar bezoekers. Ruim driekwart van de Nederlanders heeft positieve of zeer positieve gevoelens bij het platteland (Steenbekkers et al., 2008). Hiervan is de landschappelijke dimensie - rust, ruimte en groen - voor meer dan de helft van de mensen het belangrijkste aspect. De onderzoekers maken hieruit op dat het belangrijk is dat het platteland zijn identiteit behoudt, vooral in ruimtelijke zin, en dat landschappelijke kwaliteiten als rust en ruimte behouden blijven. Het agrarisch cultuurlandschap blijft hierin belangrijk, omdat dit in belangrijke mate de identiteit van een gebied bepaalt (Steenbekkers et al., 2008). Oostindie et al. (2009) stellen dat de maatschappelijke behoefte aan natuur en landschap zich weerspiegelt in de veelheid aan beleidsnota's en het groeiende onderzoeksma-

teriaal rondom dit thema, waaruit waardering spreekt over de bijdrage van agrarisch grondgebruik aan de aanwezige natuur en landschapswaarden.

Naast agrarisch natuurbeheer beïnvloeden ook andere multifunctionele activiteiten hoe het landschap eruitziet en wat het voor mensen betekent. Kempenaar et al. (2009) onderzochten de gevolgen van deze andere vormen van multifunctionele landbouw voor het landschap. Zij concluderen dat er verschillende manieren zijn waarop de multifunctionele landbouw het landschap beïnvloedt. De multifunctionele landbouw:

- zorgt voor activiteit van kleinschalige inrichting op en om het erf;
- presenteert zich nadrukkelijk naar buiten;
- vergroot de toegankelijkheid en beleefbaarheid van het landschap;
- trekt niet-plattelanders het landelijk gebied in;
- versterkt soms het verhaal van het landschap;
- zorgt lokaal voor schaalverkleining.

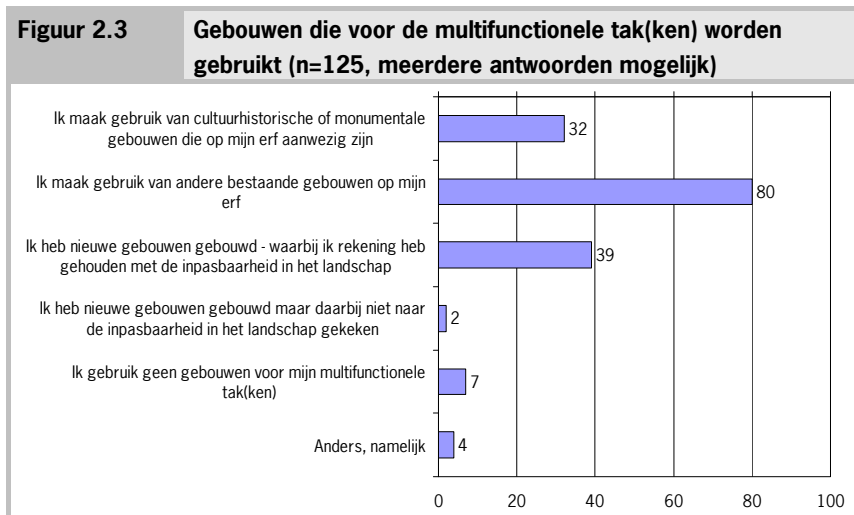
Hoewel de multifunctionele landbouw het landschap dus op verschillende manieren beïnvloedt, is de zichtbare impact van de multifunctionele landbouw op het landschap beperkt en vooral zichtbaar lokaal op en om het erf van de boerderij. De impact van één bedrijf is daarmee klein. De collectieve impact beperkt zich tot verschillende kleine veranderingen in het landschap, meer kleinschaligheid in het totale gebied, een toename in menselijke activiteit en de introductie van nieuwe beplanting, objecten en gebouwen (Kempenaar et al., 2009). Wel ontstaat er door de multifunctionele landbouw een verhoogde belevingswaarde voor de burger. Hierdoor kent de burger het landschap meer betekenis en daarmee meer waardering toe (De Buck, in voorbereiding). Bovendien worden landschappen gewaardeerd omdat ze appelleren aan zowel aangeboren landschapsvoorkeuren (zoals meer vegetatie en half open landschappen) als aan aangeleerde voorkeuren (persoonlijk of cultureel). Multifunctionele activiteiten worden bijvoorbeeld gewaardeerd omdat men er kennis van heeft, zoals over de positieve bijdrage aan natuurbehoud of de verkoop van eerlijk voedsel (De Buck, in voorbereiding). Het multifunctionele landschap wordt dus een bepaalde betekenis toegedicht als gevolg waarvan het gewaardeerd wordt.

Ten slotte biedt de multifunctionele landbouw agrarische bedrijven een mogelijkheid om economisch rendabel te zijn of blijven, waardoor de landbouw blijft bestaan. Op die manier kan de multifunctionele landbouw het bestaande agrarische cultuurlandschap in stand houden (Kempenaar et al., 2009; De Buck, in voorbereiding).

2.1.3 Veel gebruik bestaande gebouwen

Het is voor multifunctionele bedrijven belangrijk een aantrekkelijke uitstraling te hebben voor de burger. Dit is immers een onderdeel van het verhaal en de beleving dat aan bezoekers wordt verteld. Daarom ligt het in de lijn der verwachting dat multifunctionele bedrijven de cultuurhistorie in de vorm van bijvoorbeeld oude panden zoveel mogelijk willen behouden. Het behouden van deze panden leidt er toe dat karakteristieke bebouwing in stand wordt gehouden of wordt gerestaureerd, dat de cultuurhistorie behouden blijft en dat die historie onderdeel is van recreatie en educatie.

Op de vraag welke gebouwen ondernemers gebruiken voor hun multifunctionele takken (denk aan waar de kinderen worden opgevangen of waar hulpboeren kunnen koffie drinken) waren meerdere antwoorden mogelijk (zie figuur 2.3). Uit de gegeven antwoorden blijkt dat het grootste deel van de respondenten reeds bestaande gebouwen gebruikt voor multifunctionele activiteiten, en meer dan een kwart van de respondenten cultuurhistorische of monumentale gebouwen gebruikt. De meeste respondenten die nieuwe gebouwen plaatsen houden hierbij rekening met de inpasbaarheid in het landschap.

Er is weinig literatuur beschikbaar waarin wordt onderzocht in hoeverre multifunctionele ondernemers een bijdrage leveren aan het behoud van cultuurhistorische gebouwen. Uit een rapport van Van den Berg en Casimir (2002) blijkt echter wel dat leken in staat zijn om zonder achtergrondinformatie een onder-

scheid te maken tussen een gebied met een hoge en met een lage cultuurhistorische waarde. Dit maakt het des te belangrijker voor (multifunctionele) ondernemers om het cultuurhistorisch erfgoed in ere te houden. Uit de resultaten van de enquête kan worden geconcludeerd dat multifunctionele ondernemers vaak van bestaande gebouwen gebruik maken (en daardoor cultuurhistorische gebouwen in ere kunnen houden) en over het algemeen rekening houden met het landschap wanneer zij hun activiteiten vormgeven.

2.1.4 Foodmiles en logistiek

Veel multifunctionele landbouwbedrijven verkopen streekproducten of hebben een winkel aan huis. De directe verkoop aan consumenten kan in potentie de transportkilometers van voedsel verminderen omdat er meer producten lokaal gekocht en geconsumeerd worden. Dit kan er toe leiden dat de CO₂-uitstoot als gevolg van het vervoeren van voedsel vermindert. Er is echter weinig onderzoek beschikbaar om deze hypothese te toetsen. Bovendien is het lastig te meten omdat al snel appels met peren worden vergeleken; de supermarkt verkoopt producten van over de hele wereld, de boerderijwinkel vaak (hoewel niet altijd) vooral seizoens- en streekproducten. Anderzijds is de boerderijwinkel vaak buiten het centrum van een stad gelegen (en moet een consument dus verder rijden), en is een bezoek aan de boerderijwinkel al snel complementair aan een bezoek aan de supermarkt.

Van der Voort en Luske (2009) vergeleken verkoop via de supermarkt met verkoop via een webwinkel. Zij keken hierbij alleen naar het energieverbruik van het transport. De plaats waar het voedsel is geproduceerd is dus niet meegenomen. Conclusie is dat de gemiddelde broeikasgasemissie en het energiegebruik in de transportketen van de webwinkel en de supermarktketen ongeveer gelijk zijn. Producten van de webwinkel leggen een beduidend lager aantal kilometers af (gemiddeld 105 tegenover 277 kilometer voor supermarktproducten) maar de kleine beladingsgraad tijdens de distributiefase van de webwinkelketen resulteert erin dat emissies toch gelijk zijn. Voor beide ketens is de distributie van het product naar de consument de meest bepalende transportschakel (Van der Voort en Luske, 2009). In vergelijking met de webwinkel heeft de boerderijwinkel als voordeel dat er (in de meeste gevallen) geen tussenhandelaren zijn; producten worden rechtstreeks aan de consument verkocht maar als nadeel dat elke consument apart naar het bedrijf moet komen.

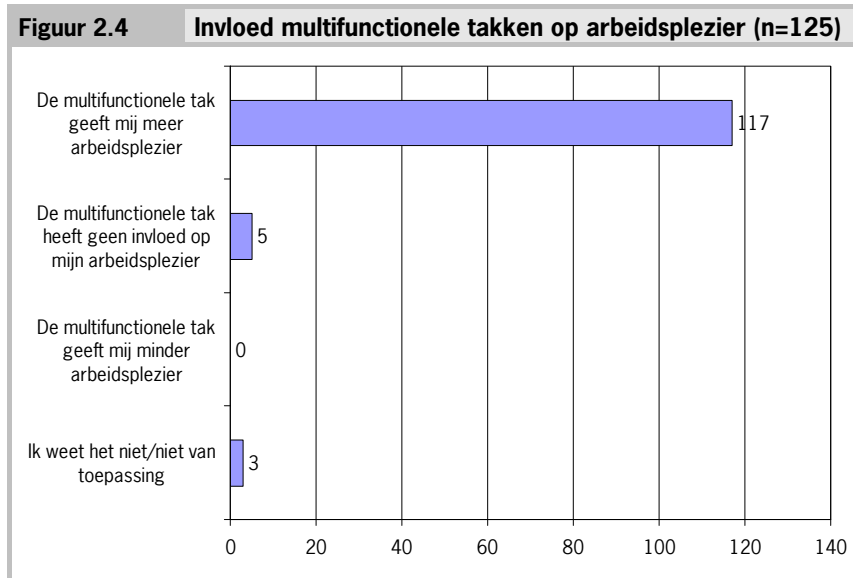
Uit dit verkennende onderzoek is geen harde conclusie te trekken over de effecten van directe verkoop op transportkilometers. In potentie kan directe verkoop bijdragen aan het verminderen hiervan. Momenteel zorgt het afzetka-

naal van de boerderijwinkel waarschijnlijk niet voor minder CO₂-uitstoot dan dat van de supermarkt; consumenten moeten relatief ver rijden (transport naar de consument is de belangrijkste schakel in de keten) en zij gaan bovendien vaak alsnog naar de supermarkt. Anderzijds is een groter gedeelte van het assortiment van de producten in de boerderijwinkel lokaal geproduceerd, wat in principe een gunstig effect heeft op de footprint van voedsel. Overige opmerking is dat klanten van de boerderijwinkel makkelijker informatie inwinnen over waar en door wie hun producten geproduceerd zijn. Ook dat kan een belangrijke meerwaarde zijn van directe verkoop (De Jong et al., 2009; De Winter et al., 2010).

2.2 Arbeidsrelaties

2.2.1 Multifunctionele ondernemers ervaren meer arbeidsplezier

Het hebben van multifunctionele activiteiten vergroot het arbeidsplezier. Dit geldt voor bijna 94% van de respondenten. Geen van de respondenten gaf aan dat het plezier is afgenomen als gevolg van de multifunctionele tak (zie figuur 2.4).

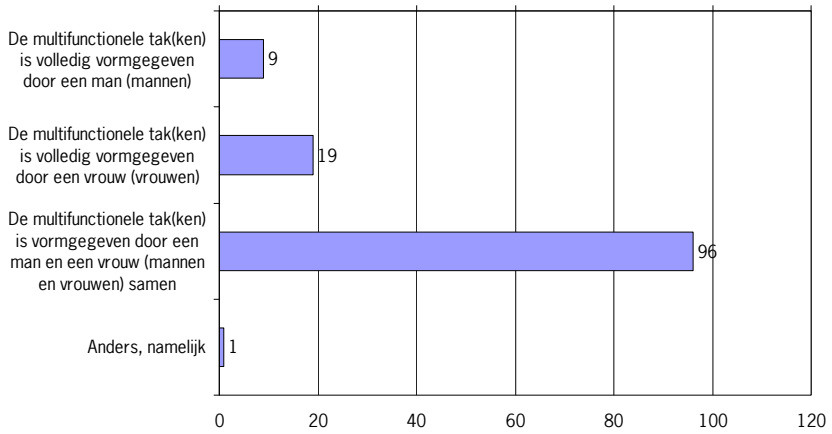

In eerder onderzoek (Roest et al., 2009) werd ook naar redenen voor het verhoogde arbeidsplezier gevraagd. Gegeven antwoorden betroffen meer contact met mensen buiten het bedrijf, meer afwisseling in het werk, meer uitdaging in het werk, waardering van bezoekers en het gevoel eindelijk echt te kunnen ondernemen. Oostindie et al. (2009) stellen dat multifunctionele ondernemers meer zingeving, lol en uitdaging in hun werk ervaren. Onderzoek van Hassink et al. (2007) is specifiek gefocust op het arbeidsplezier van zorgboeren. Hieruit blijkt dat het verlenen van zorg op het bedrijf voldoening geeft, leidt tot nieuwe contacten, ontplooiingsmogelijkheden inhoudt en een positief imago geeft. Overigens kan het ook tot hoge werkdruk leiden en is het lastig de scheiding tussen privé en werk te bewaren (Hassink et al., 2007).

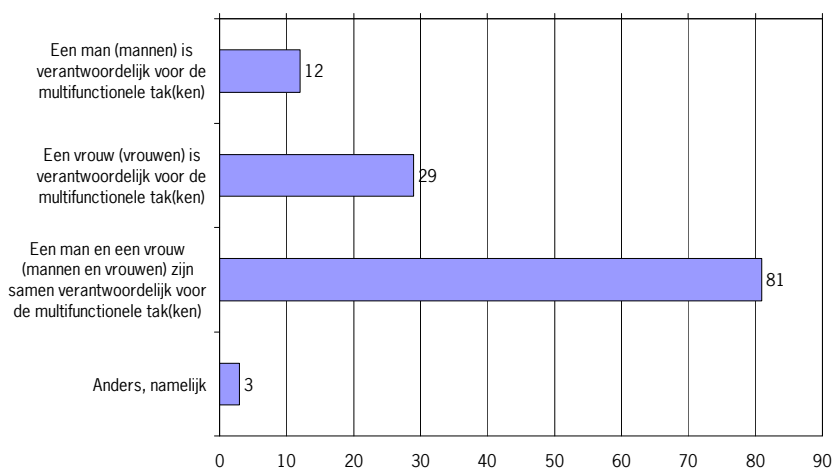
2.2.2 Vrouwen dragen vaker verantwoordelijkheid voor de multifunctionele tak

De respondenten is gevraagd wie (een man, een vrouw, of beiden) de multifunctionele tak is begonnen en wie er verantwoordelijk voor is. Zie figuren 2.5 en 2.6. Van de respondenten gaf 77% aan dat de multifunctionele tak door een man en een vrouw samen is opgezet. De verantwoordelijkheid voor deze activiteiten is op 65% van de bedrijven gedeeld. Vrouwen zetten tweemaal zo vaak de multifunctionele tak op dan mannen, en zijn er meer dan tweemaal zo vaak alleen verantwoordelijk voor. Deze cijfers laten zien dat vrouwen in de meeste gevallen betrokken zijn bij zowel het starten van als het runnen van de multifunctionele tak, al of niet samen met hun man, en vaker de volledige verantwoordelijkheid dragen dan mannen.

Figuur 2.5 Gender opstarter multifunctionele tak (n=125)

Figuur 2.6 Gender verantwoordelijke multifunctionele tak (n=125)

Het is dus vaak de vrouw die de nieuwe economische activiteiten op het bedrijf begint (Bock, 1998; Welink, 2010). Volgens Bettina Bock, docent Rurale Sociologie aan Wageningen Universiteit, is de crisis in de landbouw - die soms dwingt andere takken op te starten - dan ook goed voor de emancipatie van de vrouw in de landbouwsector (Cornelisse, 2007). Doordat de vrouw betrokken is, groeit haar verantwoordelijkheid en krijgt ze meer inspraak in het bedrijf (Cornelisse, 2007; Welink, 2010).

Bedrijven waar een vrouw alleen het bedrijfshoofd is, zijn nog steeds zeldzaam (Cornelisse, 2007). In de Nederlandse land- en tuinbouw is nog steeds 96% van de bedrijfshoofden een man. Bij biologische en multifunctionele bedrijven zijn er meer vrouwelijke bedrijfshoofden en zijn ook de opvolgers vaker vrouwelijk. Ook kleine bedrijven hebben relatief vaker een vrouwelijk bedrijfshoofd en een vrouwelijke opvolger (Stokkers et al., 2010). Er staat dus vaker een vrouw aan het hoofd van een multifunctioneel bedrijf dan dat er een vrouw aan het hoofd van een gangbaar bedrijf staat. Overigens, het feit dat er relatief weinig vrouwelijke bedrijfshoofden zijn maar vrouwen wel vaak betrokken zijn bij het starten van een multifunctionele tak, suggereert dat veel vrouwen multifunctionele activiteiten starten op een bedrijf waar een man (officieel) aan het hoofd staat.

2.2.3 Multifunctioneel bedrijf aantrekkelijker voor opvolging

Het wordt voor jonge boeren steeds moeilijker om het bedrijf van hun ouders over te nemen. De kosten van een agrarisch bedrijf zijn hoog, de toekomst van het bedrijf vaak onzeker. Omdat bedrijfshoofden in de landbouw relatief oud zijn is opvolging voor veel ondernemers echter wel een punt van zorg. Analyse van de landbouwstelling geeft aan dat tussen 1990 en 2007 de leeftijdsopbouw van bedrijfshoofden redelijk stabiel bleef; rond 40% van de bedrijven heeft een bedrijfshoofd ouder dan 55 jaar (Stokkers et al., 2009). De leeftijdsopbouw van bedrijfshoofden op multifunctionele landbouwbedrijven is ongeveer gelijk aan die van de totale land- en tuinbouw. Binnen de diverse multifunctionele takken is wel enige spreiding waar te nemen. Bedrijven met alleen een zorgtak hebben minder vaak een bedrijfshoofd van 55 jaar of ouder dan bedrijven met andere multifunctionele activiteiten (Stokkers et al., 2009).

Van alle Nederlandse land- en tuinbouwbedrijven heeft 31% geen opvolger, terwijl het bedrijfshoofd 50 jaar of ouder is. Bij multifunctionele bedrijven ligt het percentage zonder opvolger iets lager dan gemiddeld (Stokkers et al., 2009).

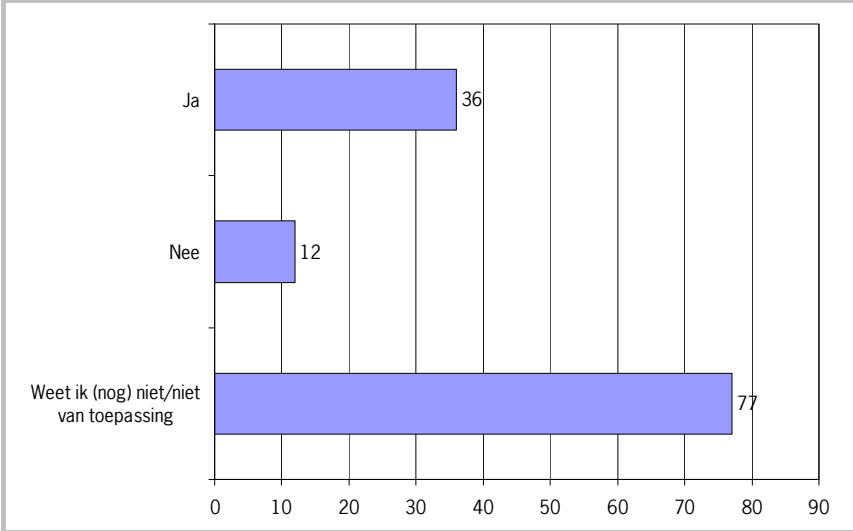
Stokkers et al. (2009) geven aan dat het opvolgingsperspectief voor de multifunctionele landbouw vrijwel identiek is aan dat van de Nederlandse landbouw als geheel. Dit geldt ook voor belangrijke knelpunten bij bedrijfsovername zoals:

1. Onvoldoende beschikbaarheid van geschikte bedrijfsopvolgers als gevolg van een mismatch tussen over te nemen bedrijven en de competenties van potentiële overnamekandidaten, evenals een ongunstig ondernemersklimaat;
2. Onvoldoende procesbegeleiding door externe deskundigen;
3. Grote vermogensbehoefte voor overname onroerend goed;
4. Ongeschiktheid van of in veel gevallen onbekendheid met de beschikbare juridische rechtsvormen voor agrarische ondernemingen.

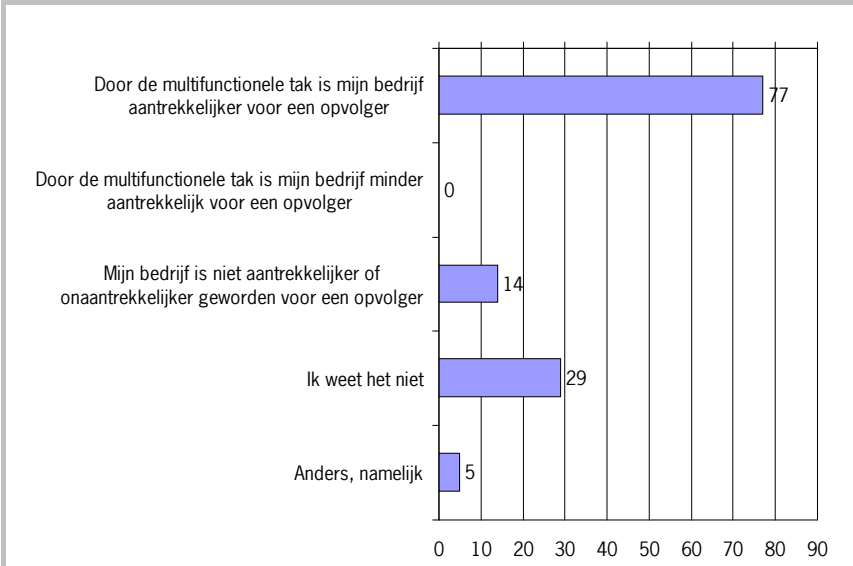
Deze knelpunten gelden in feite voor de gehele Nederlandse landbouw, maar met uitzondering van het derde punt is de complexiteit van deze knelpunten in de multifunctionele landbouw groter (Stokkers et al., 2009).

Resultaten van de vragenlijst laten zien dat een grote groep van 62% van de respondenten geen antwoord kon geven op de vraag of er een opvolger is voor het bedrijf (zie figuur 2.7). Hoogstwaarschijnlijk speelt de opvolgingsproblematiek voor deze groep nog niet. Duidelijk is wel dat er onder de groep respondenten voor wie dit al wel speelt driemaal zoveel respondenten zijn met, dan zonder opvolger. De respondenten is ook gevraagd wat volgens hen de invloed is van de multifunctionele tak op de aantrekkelijkheid van het bedrijf voor overname (zie figuur 2.8). Opvallend is dat 62% van de respondenten aangeeft dat het bedrijf aantrekkelijker is geworden voor een eventuele opvolger. Geen van de respondenten zegt dat het bedrijf minder aantrekkelijk is geworden. De multifunctionele ondernemer ervaart zijn onderneming als aantrekkelijker voor een overname op basis van zijn eigen ervaringen dan: grotere arbeidsvreugde, grotere winst. Zij ervaren de knelpunten die Stokkers ziet duidelijk niet.

Figuur 2.7 **Aantal ondernemers met opvolger (n=125)**

Figuur 2.8 **Aantrekkelijkheid van het multifunctionele bedrijf voor opvolging (n=125)**

Dit ondersteunt de gedachte dat het starten van multifunctionele activiteiten allerm minst een zogenaamde 'sterfhuisconstructie' is. De literatuur en de resultaten van de enquête geven geen aanleiding om te veronderstellen dat een multifunctioneel bedrijf de overname bemoeilijkt. Het overnemen van een multifunctioneel bedrijf is even aantrekkelijk, zo niet aantrekkelijker dan het overnemen van een gangbaar bedrijf. Overigens bleek uit onderzoek van het LEI (Roest et al., 2010) dat er relatief gezien minder bedrijven met een multifunctionele tak stoppen dan men op basis van het landelijk gemiddelde van stoppende bedrijven zou verwachten. Met andere woorden, het aantal stoppers ligt bij bedrijven met multifunctionele activiteiten lager dan het landelijk gemiddelde van stoppende bedrijven. Multifunctionele landbouw is echter relatief vaker gekoppeld aan grondgebonden sectoren. In de niet grondgebonden sectoren is het aantal stoppers de afgelopen jaren relatief groter.

2.2.4 Bijzondere werknemers

Veel multifunctionele ondernemers willen met hun bedrijf midden in de samenleving staan. Zij kopen bijvoorbeeld regionale producten in of trekken regionale werknemers aan. Het is daarom niet ondenkbaar dat multifunctionele ondernemers ook vaker 'bijzondere' werknemers in dienst nemen. Te denken valt aan mensen met een lichamelijke of verstandelijke handicap. In de vragenlijst is hiernaar gevraagd. Van de respondenten gaven 7 aan mensen met een lichamelijke beperking in dienst te hebben, terwijl 15 hebben werknemers met een verstandelijke beperking in dienst. Hoewel in de vraagstelling is duidelijk gemaakt dat het niet om zorgvragers gaat, bleek bij nadere bestudering dat de meeste van deze respondenten zorg op het bedrijf aanbieden (5 van de 7 respondenten die mensen met een lichamelijke beperking in dienst hebben en 10 van de 15 respondenten die mensen met een verstandelijke beperking in dienst hebben).

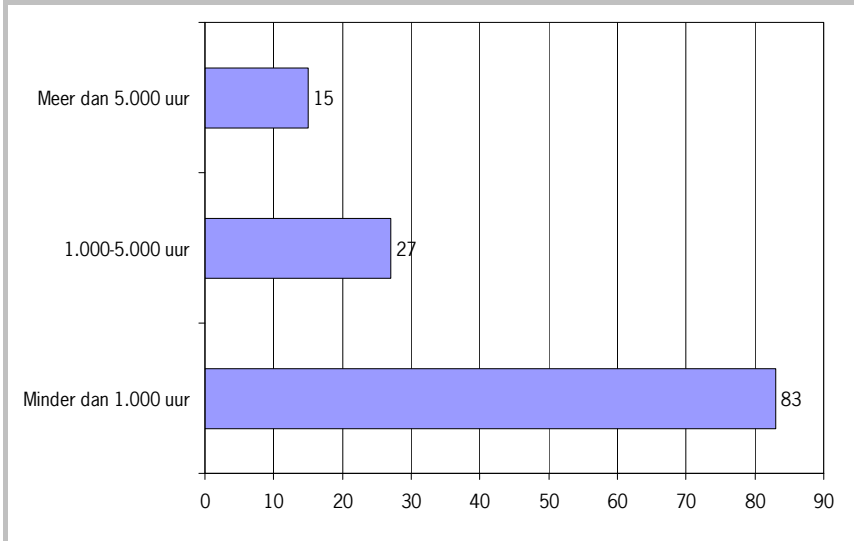
Deze cijfers zijn te beperkt om vast te kunnen stellen of multifunctionele ondernemers vaker 'bijzondere' werknemers in dienst hebben. Multifunctionele bedrijven zijn hier wellicht wel geschikt voor, getuige de voordelen die zij zorgvragers bieden. Aanbeveling is om hier meer onderzoek naar te doen.

2.3 Regionale economische effecten

2.3.1 Impact op werkgelegenheid niet duidelijk

Hoewel er nog weinig inzicht is in de arbeidsimpact van multifunctionele landbouw, is de eerste indruk dat er in deze sector relatief gezien meer mensen werken dan in de reguliere landbouw (Oostindie, 2009). De bedrijven zijn vaak niet kapitaalintensief en er is veel aandacht voor direct contact met mensen. Een analyse op basis van de landbouwtelling (Stokkers et al., 2009) laat zien dat de arbeidsinzet van vreemde arbeidskrachten in de multifunctionele landbouw op de kleine en middelgrote bedrijven vergelijkbaar is met de landelijke cijfers. Grote multifunctionele bedrijven gebruiken echter beduidend minder vreemde arbeid dan grote bedrijven landelijk in Nederland. Dit heeft deels te maken met het feit de categorie 'grote bedrijven' veel glastuinbouwbedrijven bevat, die zorgen voor het grote aandeel vreemde arbeid in de Nederlandse landbouw. Het aantal glastuinbouwbedrijven met een verbredingstak is echter zeer beperkt. Andere mogelijke verklaringen zijn dat de multifunctionele tak soms wordt opgezet om de gezinsarbeid beter te kunnen benutten en dat het bij de multifunctionele tak die in de landbouwtelling wordt meegenomen vaak om natuur gaat - dat arbeidsextensief is (Stokkers et al., 2009).

In de vragenlijst is ondernemers gevraagd hoeveel betaalde werkgelegenheid voor de multifunctionele tak zij bieden. Het gaat hier om arbeid buiten de boer en zijn of haar partner. Van de respondenten geeft 12% aan dat dit meer dan 5.000 uur per jaar is, 22% heeft tussen de 1.000 en 5.000 uur per jaar aan arbeid nodig en voor de grootste groep - 66% - is dit minder dan 1.000 uur. Zie ook figuur 2.9. In deze vraag kan het relatief grote aantal ondernemers met natuurbeheer (die weinig arbeid nodig hebben) het beeld vertekenen.

Figuur 2.9**Aantal uren betaalde werkgelegenheid voor de multifunctionele tak(ken) per jaar (n=125)**

Wanneer we kijken naar specifieke multifunctionele takken, blijkt dat bedrijven met een zorgtak vaker gebruik maken van vreemde arbeid dan bedrijven met een andere multifunctionele tak (Stokkers et al., 2009). Dit wordt bevestigd door Hassink et al. (2007) die aangeven dat een zorgtak vaak tot extra banen leidt.

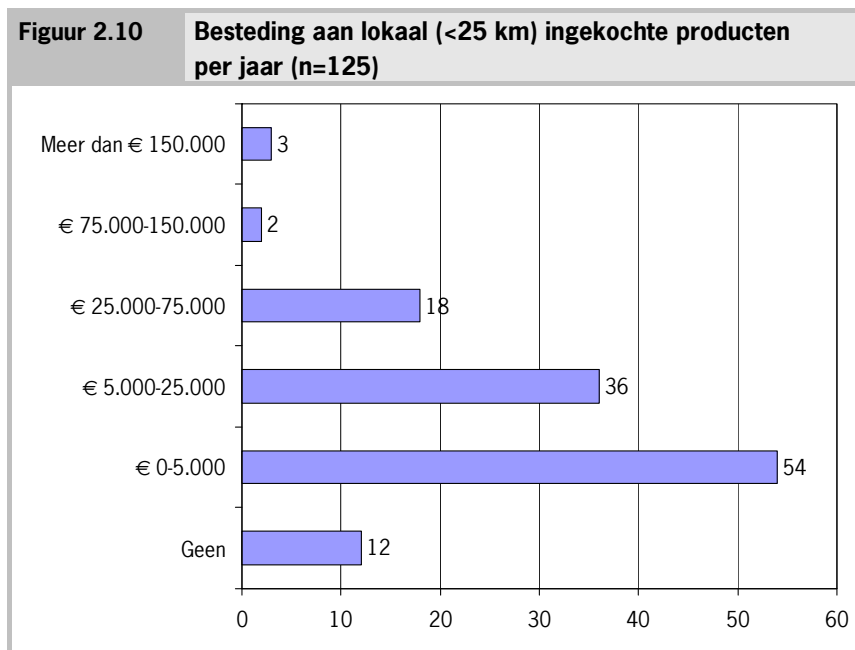
2.3.2 Lokaal ingekochte producten en diensten

Wanneer de omzet en klandizie van multifunctionele ondernemers stijgt, en zij producten en diensten moeten inkopen om hun eigen producten of diensten te kunnen leveren, heeft dit ook effecten op andere bedrijven in de regio. Dit noemt men ook wel het multiplier effect: (een gedeelte van) een euro besteed op het ene bedrijf wordt door dit bedrijf uitgegeven aan producten of diensten van een ander bedrijf. Zo werkt de omzet van multifunctionele bedrijven door naar andere sectoren. Generieke cijfers die nodig zijn om iets te kunnen concluderen over het multiplier effect van de multifunctionele landbouw ontbreken echter grotendeels.

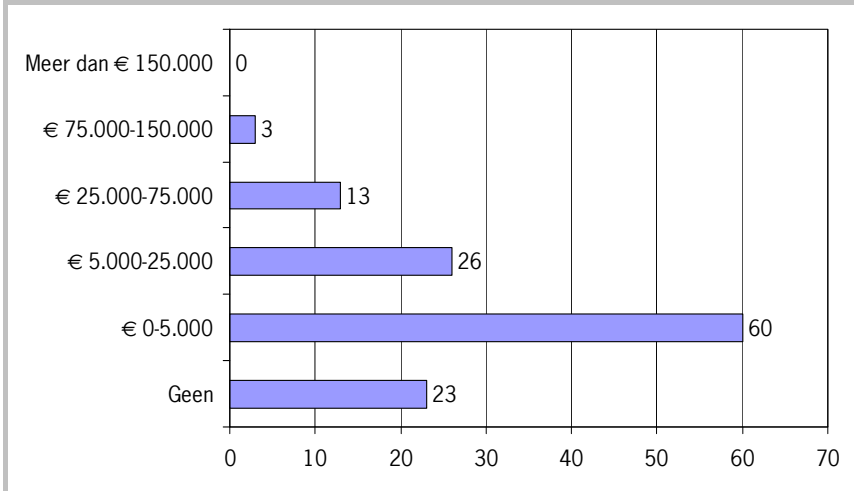
Wel is de respondenten gevraagd in hoeverre zij lokale producten en diensten inkopen. Uit figuren 10 en 11 kan worden afgelezen dat de meeste respondenten tot € 5.000 uitgeven aan zowel lokale producten als lokale diensten.

Een beperkt aantal ondernemers geeft aan meer dan € 150.000 aan lokale producten uit te geven. Bij lokale diensten komt deze categorie niet voor. Veruit de meeste respondenten doen in ieder geval een gedeelte van hun inkopen (producten en/of diensten) in de regio; slechts een klein percentage geeft aan geen producten of diensten lokaal in te kopen.

Overigens kan ook hier het grote aantal 'natuurboeren' de resultaten vertekenen. Zij hoeven immers relatief weinig te investeren. Sowieso worden uit deze tabellen de verschillen tussen de verscheidene multifunctionele sectoren - die er waarschijnlijk wel zijn - niet zichtbaar.

Figuur 2.11 Besteding aan lokaal (<25 km) ingekochte diensten per jaar (n=125)

2.3.3 Multifunctionele bedrijvigheid trekt aan

Een bepaald niveau van multifunctionele bedrijvigheid in een gebied vergroot de aantrekkelijkheid voor bezoekers (Brunori en Rossi, 2000; Polman et al., geen datum). Toeristische trekkers - zoals diverse agrarische activiteiten - vergroten dus het toeristisch-recreatief potentieel voor andere bedrijven door al een stroom van bezoekers naar het gebied te trekken (Cornelissen en Migchels, 2009). Een relatief grote dichtheid van bedrijven met recreatieactiviteiten gaat bijvoorbeeld vaak samen met een grote dichtheid aan huisverkoop (Jeurissen en Gies, 2009, in Oostindie et al., 2009). Met andere woorden, er ontstaat synergie tussen de verschillende activiteiten die worden aangeboden (zoals recreatiemogelijkheden, eetgelegenheden en overnachtingsmogelijkheden) waardoor het gebied als geheel een grotere aantrekkingskracht krijgt. Alle ondernemers (agrarische maar ook niet-agrarische) in het gebied profiteren van die aantrekkingskracht. Tegelijkertijd is geen van hen in staat individueel het gebied op de kaart te zetten. Door de totale bedrijvigheid bouwt het gebied als geheel een reputatie op, die door alle bedrijven kan worden ingezet (Brunori en Rossi, 2000).

Polman et al. (geen datum) spreken in dit opzicht over een 'nested market', een gedeeltelijk af te sluiten markt, waarin iets gezamenlijks wordt opgebouwd dat bedrijven individueel niet kunnen bezitten. Een voorbeeld daarvan is de

schoonheid van het landschap, dat extra waarde oplevert voor alle bedrijven die klanten willen aantrekken - maar alleen gezamenlijk in stand kan worden gehouden. In zo'n geval is sprake van een 'common pool resource', een hulpmiddel die door alle betrokkenen gebruikt kan worden. Het multifunctionele landschap aan sich geeft de verschillende activiteiten meerwaarde. Ook Ray (1998 en 1999, in Brunori en Rossi, 2000) spreekt over het gebied als publiek goed dat door iedereen in het gebied te gebruiken is. Het gebied heeft een culturele identiteit, een 'gebiedsrepertoire', dat kan worden ingezet om het te (her)waarderen en op de kaart te zetten. Ray noemt dit concept culturele economie.

Multifunctionele activiteiten kunnen elkaar dus versterken omdat ze mensen naar het gebied trekken. Deze meerwaarde kan door alle aanwezige ondernemers - agrarisch en niet agrarisch - benut worden. Er worden overigens methoden ontwikkeld voor het benoemen en meetbaar maken van de specifieke kwaliteiten van een gebied door bedrijven in dat gebied te certificeren voor hun bijdrage aan de gebiedskwaliteiten. Zie bijvoorbeeld Vijn et al. (2010).

2.3.4 Social Return on Investment op zorgboerderijen

Ten tijde van de impactmeting is bij vier verschillende zorgboerderijen een SROI (Social Return on Investment) meting gedaan. Met deze meting is het mogelijk om het maatschappelijk rendement in beeld te brengen met als uitkomst de maatschappelijke baten, uitgedrukt in euro's. Deze methodiek is al gebruikt in verschillende sectoren maar nog niet verfijnd voor de multifunctionele landbouw. Met de vier pilots is een start gemaakt om te kijken in welke mate de methodiek geschikt is om te gebruiken bij zorgboerderijen. Binnen de SROI-analyse wordt in eerste instantie gebruik gemaakt van een stakeholderanalyse om zo te kijken welke partijen belanghebbende zijn in het proces. Met deze stakeholders zijn interviews gehouden en is gekeken wat de kosten en baten zijn voor deze stakeholder. Vervolgens zijn verschillende onderdelen ondergebracht in indicatoren, zoals een lichtere vorm van zorg of minder ontsporingen. Deze indicatoren zijn vervolgens vertaald naar de opbrengsten waarmee een uitkomst kon worden berekend.

Wanneer € 1 was geïnvesteerd kwam van de vier pilot zorgboerderijen € 1,73 terug. Dit betekent dat voor iedere bestede € 0,73 elders in de maatschappij wordt bespaard. De meeste waarde (65%) wordt gecreëerd bij de inkoopers van de zorg (zorgverzekeraars, zorgkantoren, overheid, jeugdzorg, enzovoort). Deze waarde ontstaat vooral door voorkoming of uitstel van opname in de zorg, ontlasting van de thuissituatie en het voorkomen van behandelkosten. Voor het verder in beeld brengen van de maatschappelijke baten is het

van belang de methodiek te verfijnen voor de verschillende sectoren en indicatoren vast te stellen die voor multifunctionele bedrijven van belang kunnen zijn. Onderwerpen die daarbij aan bod dienen te komen zijn de waarden van het in stand houden van (kleinschalige) landbouw, cliënttevredenheidonderzoeken en empowerment. Het betrekken van cliënten via cliëntenorganisaties is daarbij van belang.

2.4 Leefbaarheid

2.4.1 Multifunctioneel legt verbinding met de burger

Bijna alle multifunctionele bedrijven nodigen burgers uit op het bedrijf; veel van de activiteiten die worden aangeboden vinden immers op het bedrijf plaats (denk aan zorg, kinderopvang, huisverkoop). De contacten tussen boer en burger kunnen leiden tot verbindingen tussen boer en burger, en maatschappij en landbouwsector. Door die verbinding mogelijk te maken draagt de multifunctionele landbouw bij aan de vermaatschappelijking¹ van de sector:

'Rondom alle afzonderlijke [multifunctionele] activiteiten laten zich soortgelijke positieve effecten benoemen welke zich laten begrijpen als meer of minder hechte nieuwe verbindingen tussen landbouw en maatschappij.' (Oostindie et al., 2009, pagina 24)

Er zijn verscheidene manieren waarop ondernemers verbindingen kunnen aangaan met de burger. Hierover zijn in de online-enquête daarom twee verschillende vragen gesteld; de respondenten is gevraagd in hoeverre zij bezoekers op het bedrijf ontvangen en in hoeverre zij gebruik maken van vrijwilligers. Beide vragen zijn aangevuld met de telefonische enquête.

Ten eerste is de respondenten gevraagd hoeveel bezoekers zij voor verschillende activiteiten ontvangen. Het ontvangen van bezoekers op het bedrijf streeft een bepaalde mate van verbinding na, die relatief vrijblijvend kan zijn zoals in het geval van een website of een rondleiding, of sterker wanneer burgers meebeslissen over de bedrijfsvoering of financieel betrokken zijn. De resultaten van

¹ Vermaatschappelijking wordt gedefinieerd als 'het samenspel tussen agrarische bedrijven en het alledaagse sociale en maatschappelijke leven (samenleving), waardoor de afstand tussen agrarische activiteiten, belangen en interesses en die van de rest van de samenleving wordt verkleind' (Veen et al., in voorbereiding).

deze vraag zijn te vinden in tabel 2.1 (leesvoorbeeld; 1 bedrijf heeft aangegeven dat 0 tot 10 mensen per jaar de website bezoeken).

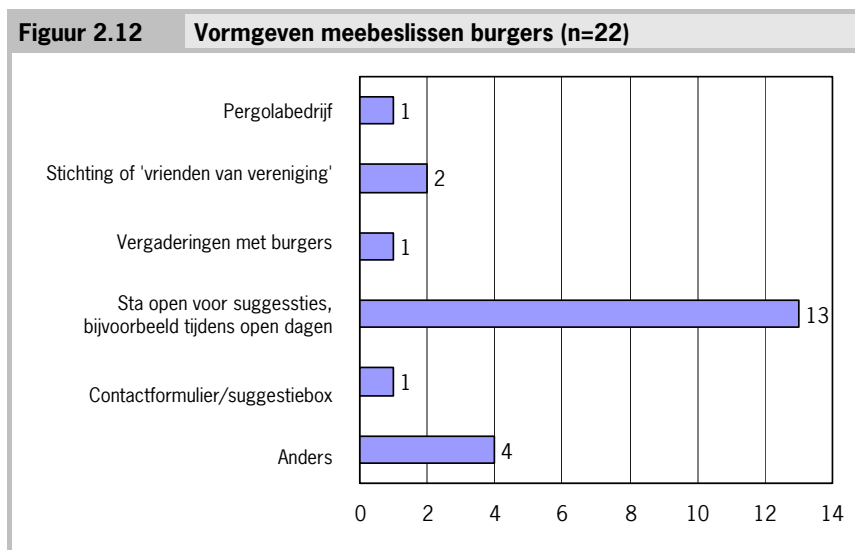
Tabel 2.1		Aantal bedrijven die burgers bij het bedrijf betrekken (bezoekers per jaar) (n=125)							
Vormen om burgers bij het bedrijf te betrekken	Aantal bezoekers per jaar								
	0-10	10-50	50-100	100-1.000	1.000-10.000	10.000-50.000	50.000-100.000	>100.000	Totaal aantal bedrijven
Website	1	3	7	29	41	11	6	3	101 a)
Rondleiding	7	14	16	43	15	0	0	0	95
Kinderen (in klassen)	13	26	11	22	6	0	0	0	78
Open dagen	0	5	13	41	14	0	0	0	73
Recreatie activiteiten (poldersport, camping)	3	4	3	20	25	6	0	0	61
Meebeslissen	37	6	3	0	0	0	0	0	46
Speciale dagen (oogstfeest bijvoorbeeld)	1	9	8	15	4	2	0	0	39
Hulpboeren/zorgcliënten	22	13	4	0	0	0	0	0	39
Zelfoogst mogelijkheid	6	5	6	8	4	0	0	0	29
Financieel betrokken burgers (adoptie, leningen)	13	4	7	2	0	0	0	0	26
Klanten (groente) abonnementen	4	3	6	4	0	0	0	0	17

a) Een korte zoektocht op het internet leidde tot de conclusie dat 7 van de 24 bedrijven die bij 'aantal bezoekers website' het antwoord 'niet van toepassing' hebben gegeven, wel een website hebben. Wellicht weten zij niet hoeveel bezoekers zij hebben. (De categorie 'niet van toepassing' is in dit overzicht omwille van de leesbaarheid verwijderd.)

De resultaten laten zien dat de meeste ondernemers op één of meerdere manieren burgers bij het bedrijf betrekken, en dat de minst intensieve vormen van verbinding tussen boer en burger (zoals aangegeven in de bovenste rijen van tabel 2.1) het meeste voorkomen en ook het meeste burgers trekken. Overigens is dit niet verrassend; de relatief sterke vormen van verbinding (zoals aangegeven in de onderste rijen van tabel 2.1) vragen veel regelmatig persoonlijk contact tussen boer en burger en zijn dus minder geschikt voor grote groepen, en zal om diezelfde reden ook minder snel door ondernemers aangewend worden. Ook voor burgers zijn de minder intensieve vormen van verbinding minder laagdrempelig.

Naar aanleiding van de resultaten in deze tabel zijn twee extra vragen gesteld in de telefonische enquête. Dit betrof het meebeslissen van burgers en hun financiële betrokkenheid. De reden dat hier extra naar gevraagd is, is dat het aantal respondenten dat aangaf burgers te laten meebeslissen of financieren nogal hoog leek. Door middel van de extra vragen kon worden ontdekt hoe deze vragen werden geïnterpreteerd door de respondenten. Overigens hadden niet alle 30 telefonisch benaderde respondenten in de onlinevragenlijst aangegeven burgers te laten meebeslissen of meefinancieren; de respondenten zijn geselecteerd op hun gebruik van vrijwilligers.

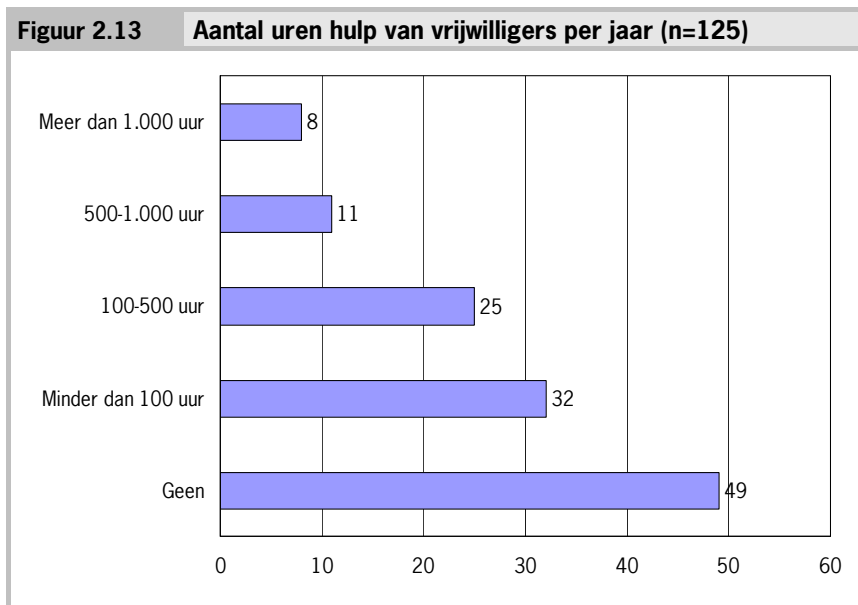
Uit de antwoorden bleek dat ondernemers burgers vooral laten meebeslissen door open te staan voor suggesties wanneer burgers het bedrijf bezoeken. Zie figuur 2.12. Dit suggereert dat ondernemers meebeslissen dus niet altijd formeel vorm geven, maar de mening van de burger wel serieus nemen en graag in contact staan met hun klanten en omgeving.

De respondenten van de telefonische enquête is ook gevraagd hoe zij financiële betrokkenheid hebben vormgegeven. Van de 30 gesproken respondenten hebben 6 financieel betrokken burgers. Dit uit zich in 'Adopteer een koe'-/appelboomprogramma's (4 keer), investeringen in zonnepanelen (2 keer), een groente-abonnement, een renteloze lening en een schenking (meerdere antwoorden mogelijk). Enkele ondernemers gaven aan dat ze soms een donatie ontvan-

gen of in de toekomst financieel betrokken burgers willen aantrekken. Financiële betrokkenheid van burgers uit zich dus in verschillende constructies.

Een tweede manier om verbinding te leggen is door het gebruik van vrijwilligers. De respondenten is gevraagd naar het aantal vrijwilligers dat op het bedrijf actief is (uitgedrukt in aantal uren per jaar). Figuur 2.13 maakt duidelijk dat 76 respondenten gebruik maken van vrijwilligers, waarvan sommigen een groot aantal uren per jaar. Het vinden van vrijwilligers blijkt voor de meeste ondernemers geen probleem, en vrijwilligers blijven vaak voor een langere periode actief op het bedrijf. De omgang met vrijwilligers is vooral informeel van aard. Aandacht voor de vrijwilligers wordt als zeer belangrijk gezien, maar gebeurt tussen de bedrijven door (Huisman en Kooistra, 2010).

Concluderend, de respondenten hebben veel contacten met burgers, al of niet van terugkerende aard (bijvoorbeeld in het geval van vrijwilligers of terugkerende bezoekers als zorgvragers of abbonementhouders). Op deze manier dragen zij bij aan de vermaatschappelijking van de sector. De voordelen van deze samenwerking met burgers voor het individuele bedrijf worden in onderstaand kader uiteengezet. Belangrijk om hier te noemen is dat het samenwerken met vrijwilligers ook een punt van aandacht is, omdat er een aantal haken en ogen zit aan het hebben van vrijwilligers op het bedrijf. Deze zaken hebben te maken

met veiligheid en verantwoordelijkheid, maar ook met fiscale wetgeving. Uit onderzoek blijkt dat de bekendheid met wet- en regelgeving omtrent vrijwilligers minimaal is. Overigens geven ondernemers ook aan weinig behoefte te hebben aan meer informatie (Huisman en Koostra, 2010).

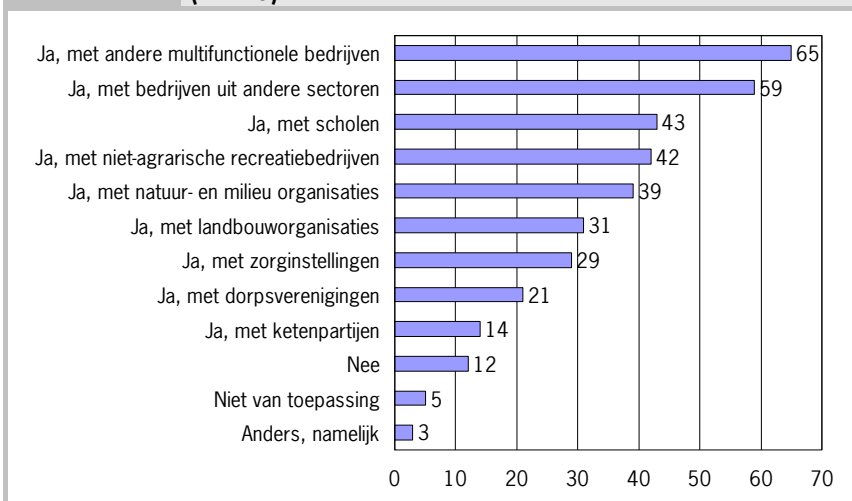
Samenwerking van boeren en burgers op 'boer-burgerbedrijven'

De Nooy-van Tol en Verschuur (2010) beschrijven de impact van de samenwerking van boeren en burgers wanneer burgers persoonlijk betrokken zijn bij een boerenbedrijf. De impact van die betrokkenheid gaat verder dan een extra inkomensbron voor de ondernemer. De verbinding tussen boeren en burgers levert bijvoorbeeld ook extra (vrijwillige) arbeidskrachten, een afzetgarantie en innovatieve ideeën voor een duurzamere en maatschappelijk verantwoorde onderneming op. Bovendien verzekert ze het bedrijf van bestaansrecht en continuïteit. Voor de betrokken burgers betekent de samenwerking dat zij producten kunnen kopen die met hun idealen overeenstemmen, voor een eerlijke prijs. Daarnaast kan de samenwerking voor hen bevredigend zijn en maken zij een persoonlijk ontwikkelingsproces door. De maatschappelijke impact van deze samenwerking tussen boer en burger uit zich in een streven naar duurzame ontwikkeling van de bedrijven op basis van gezamenlijkheid en wederkerigheid (De Nooy-van Tol en Verschuur, 2010).

2.4.2 Samenwerking is populair

Veel multifunctionele bedrijven werken samen met andere partijen in de regio, zoals lokale niet-agrarische bedrijven, natuurorganisaties of scholen. In de vragenlijst is ondernemers gevraagd met welke partijen zij samenwerken. Zie voor de resultaten figuur 2.14. Het is opvallend dat veel bedrijven een bepaalde vorm van samenwerking hebben, en dat veel bedrijven met meerdere partijen samenwerken. Ook is het opvallend dat er samenwerking ontstaat met alle in de vraag genoemde partijen; samenwerking vindt dus op meerdere vlakken plaats. Nog geen 10% (12 ondernemers) van de respondenten heeft geen enkel samenwerkingsverband.

Figuur 2.14 Samenwerking met andere partijen/bedrijven in de regio (n=125)

Er zijn verscheidene redenen waarom bedrijven met elkaar samenwerken. In de telefonische enquête is hier ook naar gevraagd. De antwoorden zijn weergegeven in figuur 2.15. Naast deze categorieën werd ook genoemd dat vele kleine groot maken, dat arrangementen win-win situaties opleveren, men elkaar kan ondersteunen en men samen sterker staat en dat zorgkantoren slechts met clusters werken.

Figuur 2.15 Redenen voor samenwerking

Bedrijven werken dus samen omdat het noodzakelijk is voor het verkrijgen van markttoegang (toegang tot nieuwe markten, zorgkantoren werken alleen met clusters), omdat ze kansen zien (mogelijkheid tot aanbieden nieuwe producten en diensten, aanbieden van arrangementen) en omdat het de kennis van de markt vergroot. Daarnaast biedt het mogelijkheden elkaar te ondersteunen (samen staan we sterk). Ten slotte is het een manier om zichtbaar te worden; het gebied wordt op de kaart gezet, en in dat gebied wordt de onderneming ook zichtbaarder.

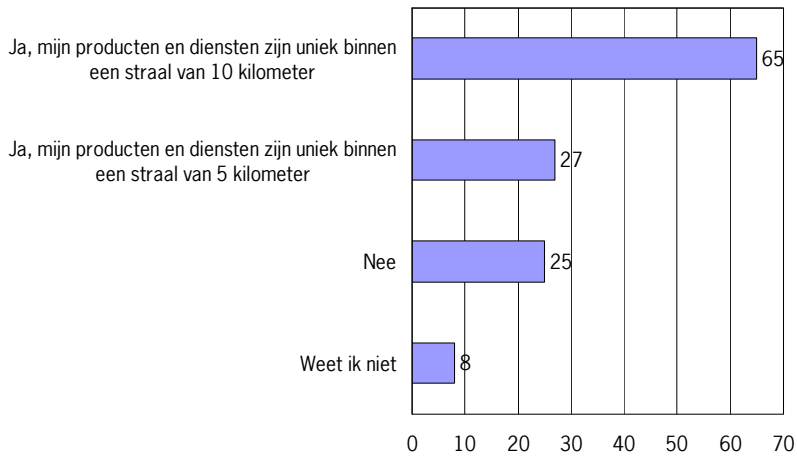
Samenwerking leidt dus tot sterkere posities van de individuele bedrijven en van het gebied als geheel. Ook raken multifunctionele agrarische bedrijven door samenwerking beter ingebed in de regio; ze krijgen een breder netwerk, nieuwe kennis en informatie over de lokale markt en ze worden daarin zichtbaarder. Samenwerking is erg belangrijk voor multifunctionele bedrijven die gericht zijn op de omgeving. Herinner ook paragraaf 2.3.3 waarin werd gesteld dat er synergie kan ontstaan tussen verschillende activiteiten die worden aangeboden. Alle samenwerkende partijen profiteren van die synergie.

2.4.3 Meer voorzieningen, minder klachten

In 2009 woonde minder dan 40% van de Nederlandse bevolking in niet stedelijke of weinig stedelijke gebieden (CBS, statline.cbs.nl, 2010). Een halve eeuw geleden lagen deze percentages veel hoger. Bovendien is de verwachting dat tussen 2008 en 2025 de bevolking in minder verstedelijkte gemeenten verder afneemt, niet alleen relatief ten opzichte van de bevolking in de stad, maar ook absoluut (Terluin et al., 2010). Hoewel het voorzieningenniveau niet alleen afhankelijk is van de grootte van de bevolking (Terluin et al., 2010) neemt de bedrijvigheid in sommige plattelandsgebieden als gevolg af, en verdwijnen diensten als winkels en postkantoren. Toch zijn mensen die op het platteland wonen overwegend zeer tevreden over hun woonsituatie (Steenbekkers et al., 2008). Dit komt voor een groot gedeelte op het conto van hun woning, die vaak vrijstaand is en in een natuurlijke omgeving staat. De afkalving van het sociale leven op het platteland wordt door veel Nederlanders - met name de mensen die op het platteland wonen - echter wel als zeer negatief ervaren (Steenbekkers et al., 2008). De komst van de multifunctionele landbouw kan bijdragen aan een vitaler platteland doordat het aantal services en het lokale voorzieningenniveau toeneemt en de regionale economie wordt versterkt. Daarbij is voor het aantrekken van toeristen ook een bepaald voorzieningenaanbod noodzakelijk (Cornelissen en Migchels, 2009).

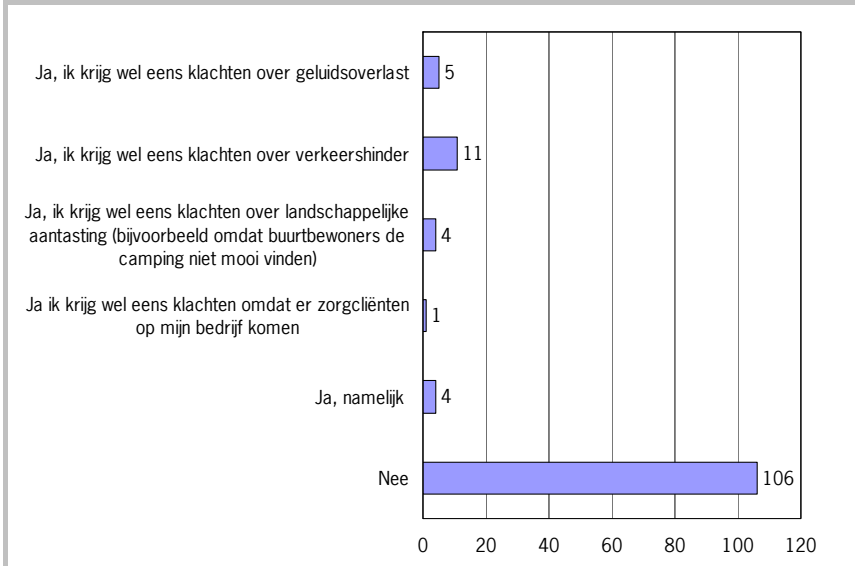
Om te meten in hoeverre het voorzieningenniveau stijgt ten gevolge van de multifunctionele landbouw, zijn respondenten gevraagd in hoeverre hun diensten en producten uniek zijn in een straal van 5 respectievelijk 10 kilometer (zie figuur 2.16). 52% van de respondenten is van mening dat zij unieke producten en diensten aanbieden in een straal van 10 kilometer. Voor een straal van 5 kilometer is dat 22%. Eén op de vijf respondenten geeft aan dat zijn producten en diensten niet uniek zijn. Toch leveren deze bedrijven natuurlijk wel een bijdrage aan het voorzieningenniveau.

Figuur 2.16 Uniciteit producten en diensten (n=125)

Naast het feit dat multifunctionele bedrijven een bijdrage kunnen leveren aan de leefbaarheid van het platteland door het voorzieningsniveau te verhogen, kunnen zij in potentie ook een last zijn voor omwonenden. Daarom is de ondernemers gevraagd in hoeverre zij klachten uit de buurt krijgen, bijvoorbeeld over geluidsoverlast of verkeershinder (er waren meerdere antwoorden mogelijk). Opvallend is dat de respondenten nauwelijks klachten uit de buurt krijgen; bijna 85% van de respondenten geeft aan nooit klachten te krijgen (zie figuur 2.17). Verkeershinder is de meest voorkomende klacht; dit geldt voor 9% van de ondernemers. Daarnaast heeft 4% klachten ontvangen over geluidsoverlast en 3% over landschappelijke aantasting. Twee ondernemers geven aan dat ze klachten hebben gehad met betrekking tot de vrees van anderen dat zij in hun uitbreidingsmogelijkheden worden beperkt.

Figuur 2.17 Klachten uit de buurt (n=131)

Er kan daarom worden geconcludeerd dat de multifunctionele landbouw bijdraagt aan meer voorzieningen in de regio, die in meer dan de helft van de gevallen uniek lijken te zijn binnen een straal van 10 kilometer om het bedrijf, en betrekkelijk weinig overlast veroorzaken.

3 Conclusies

Dit verkennende onderzoek heeft een groot aantal onderwerpen aanbeoordeld waarop de multifunctionele landbouw een impact heeft. Belangrijkste conclusie is dat de multifunctionele landbouw op verschillende aspecten, zowel voor wat betreft economische als voor maatschappelijke en ecologische thema's een bijdrage kan leveren - en ook levert. De impact van de multifunctionele landbouw is daarmee groter dan alleen de extra gegenereerde omzet op de individuele bedrijven.

Agrarisch natuurbeheer blijkt voor veel multifunctionele ondernemers een belangrijk onderdeel te zijn van het bedrijf. Landschap is een wezenlijk onderdeel van de verkoopstrategie, en veel ondernemers investeren hier dan ook in. Dit levert bouwstenen voor het vergroten van natuurwaarden in Nederland. Multifunctionele activiteiten hebben nauwelijks versturende effecten op het landschap maar vergroten de belevingswaarde van de gebruikers van dat landschap. Aan bestaande gebouwen wordt dankzij de multifunctionele landbouw vaak een nieuwe invulling gegeven.

De multifunctionele landbouw vergroot het arbeidsplezier van bijna alle multifunctionele ondernemers. Een belangrijk gegeven in tijden waarin het voor agrarisch ondernemers moeilijk is het hoofd boven water te houden. Multifunctionaliteit blijkt daarbij geen exit strategie te zijn; agrarische bedrijven met multifunctionele activiteiten zijn voor opvolgers even aantrekkelijk of zelfs aantrekkelijker. Multifunctionele activiteiten zijn voor vrouwen vaak een mogelijkheid hun arbeid en creativiteit (weer) op het bedrijf in te zetten.

Over de regionale economische effecten van multifunctionele landbouw is nog veel onduidelijkheid. Veel ondernemers kopen in ieder geval een gedeelte van hun benodigde producten en diensten lokaal in, maar een vergelijking met de gangbare landbouw is hierin niet mogelijk. Ook voor wat betreft werkgelegenheid is een vergelijking lastig. Het opstarten van multifunctionele activiteiten biedt wel mogelijkheden voor het beter benutten van gezinsarbeid. De zorglandbouw gebruikt hoogstwaarschijnlijk relatief veel externe arbeid. Ook is het duidelijk dat een veelzijdig aanbod van multifunctionele activiteiten een gebied goed op de kaart kan zetten en het aantrekkelijk maakt voor bezoekers.

Multifunctionele bedrijven zijn op verschillende manieren op zoek naar verbinding met de burger. Zij ontvangen veel bezoekers en vrijwilligers kunnen er hun steentje bijdragen. Door daarnaast veel samen te werken met andere partijen in de regio raken zij goed ingebed in het gebied. Ook vergroten multifunctio-

nele bedrijven doorgaans het voorzieningenniveau waardoor de leefbaarheid van plattelandsgebieden wordt vergroot. Ten slotte blijkt dat multifunctionele ondernemers slechts weinig klachten krijgen van omwonenden.

In dit onderzoek is zoveel mogelijk een basis gelegd met literatuuronderzoek om dit met resultaten uit de enquête te ondersteunen. Helaas zijn sommige thema's niet met vragen aan ondernemers te checken en was in sommige gevallen geen eerder onderzoek voorhanden. Aanbeveling is daarom op een aantal thema's aanvullend onderzoek te doen. Denk bijvoorbeeld aan het gebruik van bijzondere werknemers, regionale economische effecten van de multifunctionele landbouw, voedselkilometers en de gevolgen voor het voorzieningenniveau, vooral in regio's die te maken hebben met krimp.

Literatuur

Berg, A.E. van den en T. Casimir, *Landschapsbeleving en Cultuurhistorie. Een theoretische en empirische verkenning van de invloed van cultuurhistorie op de beleving van het landschap*. Rapport 582. Alterra, Wageningen, 2002.

Bock, B., *Vrouwen en vernieuwing van landbouw en platteland. De kloof tussen praktijk en beleid in Nederland en andere Europese landen*. Landbouwniversiteit Wageningen, Wageningen, 1998.

Brunori, G. en A. Rossi, 'Synergy and Coherence through Collective Action: Some Insights from Wine Routes in Tuscany.' In: *Sociologia Ruralis* 40, Number 4, October 2000.

Buck, A. de (in voorbereiding), *Toegevoegde waarde multifunctionele landbouw voor natuur, landschap en consument. Onderdeel Landschapsbeleving. De beleving van het agrarisch cultuurlandschap en de invloed van multifunctionele landbouw. Methodiekontwikkeling en toepassing voor de Bollenstreek en de Noordoostpolder*.

Buck, A. de, F. van Alebeek, A. Dekking, G. Migchels, M. Vijn en A. Visser, *Maatschappelijke Effect Rapportage verbrede landbouw (MAER): Verantwoording*. Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V., 2009.

Centraal Bureau voor de Statistiek, 2010. <statline.cbs.nl>

Cornelisse, P., *Boerin zoekt geen boer - Platteland raakt geëmancipeerd*. 2007. Intermediair: <www.intermediair.nl/artikel/weekblad-archief/41115/boerin-zoekt-geen-boer-platteland-raakt-gemancipeerd.html#ixzz0jfEb1rww>

Cornelissen, J. en G. Migchels, *Aansluiting van de kernkwaliteiten Rivierenland bij Farm & Fun. Een quickscan van beleidsdocumenten*. Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V., 2009.

Elings, M., *Boer, zorg dat je boer blijft! Een onderzoek naar de specifieke waarden van een bedrijfsmatige zorgboerderij*. Wetenschapswinkel Wageningen UR, 2004.

Hassink, J., M. Elings, R. Ferwerda en J. Rommers, Meerwaarde Landbouw en Zorg. Plant Research International B.V., Wageningen, 2007.

Heringa, P.W., C.M. van der Heide en W.J.M. Heijman, *Goed Geboerd? Een regionaal-economische analyse van multifunctionele landbouw*. Wageningen Universiteit, 2009.

Huisman, R.M. en H.G. Kooistra, *Vrijwillig, niet vrijblijvend! Personeelsbeleid voor vrijwilligers in de multifunctionele landbouw*. Afstudeeronderzoek voltijdopleiding Personeelsmanagement Hanzehogeschool, Groningen, 2010.

Jong, de D., J.H. Kamstra, A. Roest en M. de Winter, *Food & Fun op de boerderij*. Animal Science Group, Wageningen UR, Wageningen, 2009.

Kempenaar, A., J. Kruit, P. van der Jagt, J. Westerink en L. Heutinck, *Multifunctionele Landbouw en Landschap. Onderzoek naar de invloed van multifunctionele landbouw op het landschap, nu en in de toekomst*. Rapport 1937. Alterra, Wageningen, 2009.

Klieverik, M., H. Korevaar en A. Visser, *Bijdrage van multifunctionele landbouwbedrijven aan natuur & landschap*. Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V., 2009.

Nooy-van Tol, J. de en G. Verschuur, *Verkenning Boer-Buur-bedrijven 2009-2010. Maatschappelijke impact. Ontwikkelingsvisie*. Conceptversie, 2010.

Oostindie, H., R. van Broekhuizen, P. Seuneke en H. Wiskerke, *Dynamiek en robuustheid van multifunctionele landbouw. Rapportage fase 1: stand van zaken*. Leerstoelgroep Rurale Sociologie, Wageningen Universiteit, 2009.

Polman, N., K. Poppe, J.W. van der Schans en J.D. van der Ploeg, *Nested markets with common pool resources in multifunctional agriculture*. LEI Wageningen UR en Wageningen University (geen datum).

Roest, A., K. Oltmer, G. Venema, J. Jager, H. Schoorlemmer, V. Hendriks-Goossens, A. Dekking, A. Visser, L. Jeurissen en E. Gies, *Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact. Achtergronddocument*. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2009.

Roest, A., K. Oltmer, J. Jager, G. Venema, M. Voskuilen, H. Schoorlemmer en V. Hendriks-Goossens, *Kijk op multifunctionele landbouw; Omzet en omvang*. LEI-rapport 2010-064, LEI Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Roest, A., I. Vermeij, J.H. Jager en W.H. van Everdingen, *Definities en gegevens van multifunctionele landbouw in databestanden*. LEI-nota 10-063. LEI Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Schoorlemmer, H., V. Hendriks-Goossens, A. Dekking, J.H. Kamstra, A. Visser, A. Roest, K. Oltmer, G. Venema, J. Jager, L. Jeurissen en E. Gies, *Kijk op multifunctionele landbouw, omzet en impact*. PPO Wageningen UR, 2009.

Steenbekkers, A., C. Simon, L. Vermeij en W.J. Spreeuwers, *Het platteland van alle Nederlanders. Hoe Nederlanders het platteland zien en gebruiken*. Sociaal en Cultureel Planbureau, Den Haag, 2008.

Stokkers, R., R. van der Meer, H. Schoorlemmer en V. Hendriks-Goossens, *Opvolgers gezocht voor het boerenbedrijf*. LEI-rapport 2010-042, LEI Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Terluin, I.J., F.E. Godeschalk, K.M. Jansson en D. Verhoog, *Bevolkingsontwikkeling op het platteland, 1980-2025. Voorstudie*. LEI-rapport 2010-029, LEI Wageningen UR, Den Haag, 2010.

Veen, E., P. Vermeulen en H. Schoorlemmer (in voorbereiding), *Verbindingen tussen agrarisch ondernemer en burger. Een verkennend onderzoek waarin verschillende typen verbindingen worden herkend en hun kenmerken benoemd*. Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V.

Vijn, M., F. van Alebeek, P. de Wolf en A. Visser, *Naar een nieuw instrument voor gebiedscertificering voor bedrijven*. Praktijkonderzoek Plant & Omgeving B.V., 2010.

Voort, M.P.J. van der en B. Luske, *Energie en broeikasgasemissies in de keten. Quick Scan energie en broeikasgasemissies en Supermarkt vs. webwinkel.* Praktijkonderzoek Plant en Omgeving B.V. en Blonk Milieu Advies, 2009.

Welink, M., 'Wie zaken wil doen, moet boerin serieus nemen.' In: *Boerderij* editie 95, nr. 26, 2010.

Winter, de M., J.H. de Jong, J.H. Kamstra en A. Roest, *Food op de boerderij*.
Wageningen UR Livestock Research, Wageningen, 2010.

Bijlage 1

Enquête

Welke multifunctionele takken zijn op uw bedrijf aanwezig?

N.B. Natuurbeheer mag u breed interpreteren; het is bijvoorbeeld land dat onder een beheersregeling (zoals de PSAN) valt, maar ook land waar u zelf aan natuurbeheer doet, denk aan akkerranden.

Er zijn meerdere antwoorden mogelijk.

- Natuurbeheer
- Recreatie
- Educatie
- Huisverkoop/streekproducten
- Zorg
- Kinderopvang
- Anders, namelijk ...

Werkt u biologisch (Skal-gecertificeerd)?

- Nee
- Ja

Op hoeveel hectare land doet u aan natuurbeheer?

- Niet van toepassing
- 0-10 ha
- 10-20 ha
- 20-30 ha
- >30 ha

Wat is uw motief om aan natuurbeheer te doen?

Er zijn meerdere antwoorden mogelijk.

- Niet van toepassing
- Ik vind het vanzelfsprekend om aan natuurbeheer te doen
- Er staat een financiële vergoeding tegenover
- Natuurbeheer geeft meerwaarde aan mijn andere multifunctionele tak(ken)
- Natuurbeheer is noodzakelijk voor het slagen van mijn andere multifunctionele tak(ken)

- Andere vormen van landbouw zijn op deze percelen niet mogelijk/ onaantrekkelijk
- Anders, namelijk ...

Wat voor soort gebouwen gebruikt u voor uw multifunctionele tak(ken)?

Denk bijvoorbeeld aan waar u kinderen opvangt, waar de hulpboeren hun lunch nuttigen, de toiletten voor de camping, de winkel, enzovoort.

Er zijn meerdere antwoorden mogelijk.

- Ik gebruik geen gebouwen voor mijn multifunctionele tak(ken)
- Ik maak gebruik van cultuurhistorische of monumentale gebouwen die op mijn erf aanwezig zijn
- Ik maak gebruik van andere bestaande gebouwen op mijn erf
- Ik heb nieuwe gebouwen gebouwd - waarbij ik rekening heb gehouden met de inpasbaarheid in het landschap
- Ik heb nieuwe gebouwen gebouwd maar daarbij niet naar de inpasbaarheid in het landschap gekeken
- Anders, namelijk ...

Hoeveel betaalde werkgelegenheid voor uw multifunctionele tak(ken) biedt uw bedrijf per jaar (buiten u en uw partner)?

- Minder dan 1.000 uur
- 1.000-5.000 uur
- Meer dan 5.000 uur

Wie (binnen uw bedrijf) heeft de multifunctionele tak(ken) op uw bedrijf vormgegeven/opgezet?

- De multifunctionele tak(ken) is volledig vormgegeven door een man (mannen)
- De multifunctionele tak(ken) is volledig vormgegeven door een vrouw (vrouwen)
- De multifunctionele tak(ken) is vormgegeven door een man en een vrouw (mannen en vrouwen) samen
- Anders, namelijk ...

Wie is verantwoordelijk voor de dagelijkse taken binnen de multifunctionele tak(ken)?

- Een man (mannen) is verantwoordelijk voor de multifunctionele tak(ken)
- Een vrouw (vrouwen) is verantwoordelijk voor de multifunctionele tak(ken)
- Een man en een vrouw (mannen en vrouwen) zijn samen verantwoordelijk voor de multifunctionele tak(ken)

- Anders, namelijk ...

Heeft de multifunctionele bedrijfstak invloed op uw arbeidsplezier?

- De multifunctionele tak heeft geen invloed op mijn arbeidsplezier
- De multifunctionele tak geeft mij meer arbeidsplezier
- De multifunctionele tak geeft mij minder arbeidsplezier
- Ik weet het niet/niet van toepassing

Is er een opvolger voor het bedrijf?

- Ja
- Nee
- Weet ik (nog) niet/(nog) niet van toepassing

Wat is de invloed van uw multifunctionele tak op de mogelijkheden voor opvolging?

- Door de multifunctionele tak is mijn bedrijf aantrekkelijker voor een opvolger
- Door de multifunctionele tak is mijn bedrijf minder aantrekkelijk voor een opvolger
- Mijn bedrijf is niet aantrekkelijker of onaantrekkelijker geworden voor een opvolger
- Ik weet het niet
- Anders, namelijk ...

Zijn er werknemers met een beperking in dienst op uw bedrijf?

Denk bij een beperking aan een lichamelijke of verstandelijke handicap. Met 'in dienst' wordt bedoeld dat deze mensen door u betaald worden. Het gaat dus niet om hulpboeren/zorgcliënten.

Er zijn meerdere antwoorden mogelijk.

- Ja, ik heb mensen met een lichamelijke beperking in dienst
- Ja, ik heb mensen met een verstandelijke beperking in dienst (bijvoorbeeld aan mensen die zwak begaafd zijn of een autistische storing hebben)
- Nee

Hoeveel vrijwilligers werken mee in uw multifunctionele tak(ken), uitgedrukt in uren vrijwilligerswerk?

Met vrijwilligers wordt bedoeld: mensen die een bijdrage leveren aan uw bedrijf, zonder dat ze daarvoor betaald worden. Dat kan bijvoorbeeld iemand zijn die de nieuwsbrief maakt, of iemand die wilgen komt knotten.

- Geen

- Minder dan 100 uur
- 100-500 uur
- 500-1.000 uur
- Meer dan 1.000 uur

Kunt u aangeven wat uw bedrijf per jaar uitgeeft aan LOKAAL ingekochte producten voor uw multifunctionele tak(ken)?

Onder lokaal wordt verstaan: in een straal van 25 kilometer om uw bedrijf
Denk bijvoorbeeld aan de plaatselijke supermarkt, de bouwmarkt of collega agrarische ondernemers.

- Geen
- € 0-€ 5.000
- € 5.000-€ 25.000
- € 25.000-€ 75.000
- € 75.000-€ 150.000
- Meer dan € 150.000

Kunt u aangeven wat uw bedrijf per jaar uitgeeft aan LOKAAL ingekochte diensten voor uw multifunctionele tak(ken)?

Onder lokaal wordt verstaan: in een straal van 25 kilometer om uw bedrijf.
Denk bijvoorbeeld aan aannemers, loodgieters, schilders, schoonmakers of cateraars.

- Geen
- € 0-€ 5.000
- € 5.000-€ 25.000
- € 25.000-€ 75.000
- € 75.000-€ 150.000
- Meer dan € 150.000

Hieronder vindt u een lijst met manieren waarop burgers bij het bedrijf kunnen worden betrokken. U kunt 'niet van toepassing' invullen wanneer u de aangegeven activiteit niet heeft.

Indien dit wel het geval is, kunt u dan aangeven hoeveel mensen u ontvangt bij deze activiteit of hoeveel mensen erbij betrokken zijn?

N.B. Een klant die wekelijks terugkeert, geldt als 1 klant.

Activiteit \ Aantal bezoekers/klanten/burgers per jaar	Niet van toepassing	1-10	10-50	50-100	100-1.000	1.000-10.000	10.000-50.000	50.000-100.000	>100.000
	Hoeveel mensen bezoeken uw website (per jaar)?								
Hoeveel mensen bezoeken uw open dagen (per jaar)?									
Hoeveel klanten voor een (groente) abonnement heeft u?									
Hoeveel mensen bezoeken speciale dagen (zoals oogstdagen of meewerkdagen) die u organiseert (per jaar)?									
Hoeveel mensen volgen een rondleiding op uw bedrijf (per jaar)?									
Hoeveel kinderen (in schoolklassen) ontvangt u per jaar?									
Hoeveel hulpboeren/zorgcliënten werken op uw bedrijf?									
Hoeveel mensen komen op uw bedrijf voor recreatie-activiteiten zoals poldersport, een camping, een speelboerderij (per jaar)?									
Hoeveel burgers zijn lid van een stichting rond uw bedrijf?									
Hoeveel burgers zijn betrokken bij de financiering van uw bedrijf (in de vorm van achtergestelde leningen, sponsoring, donaties, adopteer een kip, enzovoort)?									
Hoeveel mensen maken gebruik van een 'zelf-oogstmogelijkheid' op uw bedrijf (per jaar)?									
Hoeveel mensen laat u meebeslissen over wat er op uw bedrijf gebeurt (bijvoorbeeld over wat er wordt gepland) per jaar?									
Hoeveel mensen zijn op een andere manier bij uw bedrijf betrokken? Hoe?									

Werkt u (wel eens) samen met andere partijen/bedrijven/instanties in uw regio, en met wie?

Bijvoorbeeld: u heeft samen met anderen een recreatiearrangement in uw gebied samengesteld, u organiseert gezamenlijk open dagen/beurzen of heeft een wandelpad aangelegd over boerenland van u en uw burens.

Er zijn meerdere antwoorden mogelijk.

- Nee
- Ja, met andere multifunctionele bedrijven
- Ja, met bedrijven uit andere sectoren
- Ja, met natuur- en milieu organisaties
- Ja, met dorpsverenigingen
- Ja, met ketenpartijen
- Ja, met scholen
- Ja, met landbouworganisaties
- Ja, met zorginstellingen
- Ja, met niet-agrarische recreatiebedrijven
- Niet van toepassing
- Anders, namelijk ...

Multifunctionele agrarische bedrijven kunnen bijdragen aan het algemeen voorzieningenniveau in de regio. Zijn de producten en diensten die de multifunctionele tak van uw bedrijf aanbiedt uniek in uw regio?

- Ja, mijn producten en diensten zijn uniek binnen een straal van 10 kilometer
- Ja, mijn producten en diensten zijn uniek binnen een straal van 25 kilometer
- Nee
- Weet ik niet

Soms krijgen multifunctionele bedrijven te maken met klachten uit de buurt. Krijgt u wel eens klachten?

Er zijn meerdere antwoorden mogelijk.

- Nee
- Ja, ik krijg wel eens klachten over geluidsoverlast
- Ja, ik krijg wel eens klachten over verkeershinder
- Ja, ik krijg wel eens klachten over landschappelijke aantasting (bijvoorbeeld omdat buurtbewoners de camping niet mooi vinden)
- Ja, ik krijg wel eens klachten omdat er zorgcliënten op mijn bedrijf komen
- Ja, namelijk ...

Heeft u nog vragen of opmerkingen?

- Nee
- Ja, namelijk ...

Hartelijk dank voor uw medewerking aan deze enquête! Als dank kunt u een brochure/publicatie uitkiezen.

Wageningen UR (University & Research centre) levert als internationaal toonaangevende onderwijs- en onderzoeksorganisatie op de terreinen van voeding en gezondheid, duurzame agrosystemen, een leefbare groene ruimte en maatschappelijke veranderingsprocessen essentiële bijdragen aan de kwaliteit van leven.

Meer informatie: www.wur.nl